

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 279.99-9 Катакомбна церква «192/197»

Віталій Шуміло

ЕПИСКОП ГЛУХІВСЬКИЙ ТА НІЖИНСЬКИЙ ДАМАСКІН (ЦЕДРИК) ЯК ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ ІДЕОЛОГІВ ІПЦ В УКРАЇНІ

DOI: 10.5281/zenodo.3949775

© В. Шуміло, 2020. СС BY 4.0

Метою статті є написання біографії одного з відомих і авторитетних церковних діячів Чернігівщини періоду 1920–1930-х рр. єпископа Дамаскіна (Цедрика) як одного з ідеологів та засновників Істинно-Православної (або інакше – Катакомбної) Церкви в Україні та, зокрема, на Чернігівщині. **Методи** дослідження добиралися відповідно до мети та базуються на принципі історизму. Застосовані методи історіографічного аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний та порівняльний методи. **Новизна** роботи полягає в тому, що вперше розглянуто життєвий шлях єпископа Дамаскіна не тільки як церковного діяча або мученика за віру, який жив в епоху переслідування православної Церкви в СРСР, але саме як одного з головних ідеологів та засновників Катакомбної Церкви. Розглянуто розвиток світоглядних поглядів єпископа Дамаскіна, що призвели його до переконання в тому, що компроміс православної Церкви з радянською владою в питаннях віри неможливий, а єдиний шлях для збереження внутрішньої свободи Церкви в умовах знищення в СРСР свободи віросповідання – перехід на нелегальне становище, – «в катакомби».

Висновки. Єпископ Дамаскін (Цедрик) був ідейно близький до видатних ієрархів ХХ ст.: митрополитів Антонія (Храповицького), Кирила (Смирнова), Петра (Полянського), архієпископів Антонія (Абашидзе), Андрія (Ухтомського), Пахомія (Кедрова) та ін. Він приклав багато зусиль для захисту православної Церкви від «обновленства», зокрема, в Чернігівській єпархії, одним із перших православних архієреїв засудив політику митрополита Сергія (Страгородського) щодо підпорядкування Церкви радянській атеїстичній державі. Саме єпископ Дамаскін зумів налагодити зв'язок з Місцєблюстителем патріаршого престолу митрополитом Петром (Полянським), який перебував на засланні, і з'ясувати позицію першоієрарха щодо «сергіянства». Разом з митрополитом Кирилом (Смирновим) він розробив основи ідеології Катакомбної Церкви в СРСР.

Ключові слова: митрополит Петро (Полянський), митрополит Кирил (Смирнов), митрополит Сергій (Страгородський), архієпископ Пахомій (Кедров), єпископ Дамаскін (Цедрик), ігумен Лаврентій (Проскура), Істинно-Православна Церква, Катакомбна Церква, сергіянство, ісихазм, Чернігівська єпархія, Чернігівщина.

Однією з найцікавіших постатей Руської Церкви першої половини ХХ ст. є єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскін (Цедрик). Багатогранно обдарована людина, він був одним із тих архіпастирів, які своєю ученістю, душевною глибиною і теплою віри залучали до себе і до Церкви велику кількість людей і склали на початку століття своєрідний богословсько-місіонерський гурток, до якого входили архієпископи Антоній (Храповицький), Феодор (Поздєєвський),

Іларіон (Троїцький), Пахомій (Кедров) та інші. Це коло однодумців розпочало нову епоху в історії православної Церкви кінця XIX – початку XX ст., для якої характерний поглиблений інтерес до догматичного богослів'я, відхід від схоластики, створення місій серед азійських і північних народів і гаряче жадання проповіді. Саме в цю епоху створюється величезна кількість наукових праць, написаних духовними особами, таких, що залучають до Церкви молоду і талановиту інтелігенцію. Архіпастирі, які створили це коло вченого духовенства, мали не лише інтелектуальні, місіонерські й богословські здібності, але й незвичайну мужність, оскільки більшість з них судилося провести велику частину життя у в'язницях і таборах, прийняти мученицьку смерть. Ця ж доля чекала і єпископа Дамаскіна. З 1981 р. ми знаємо єпископа Дамаскіна (Цедрика) як прославленого Церквою священномученика¹.

Єпископ Дамаскін (світське ім'я Дмитро Дмитрович Цедрик) народився 29 жовтня 1878 р. у м. Маяки Одеського повіту Херсонської губернії (нині с. Маяки Біляєвського району Одеської області) у родині бідного поштового службовця². Всього у батьків було семеро дітей: п'ятеро синів і дві дочки. Старші сини – Микола і Дмитро – пішли вслід за своїм дідом за матір'ю: здобули духовну освіту і прийняли священицький сан.

У 1887 р. Дмитро вступив до Херсонського духовного училища, після закінчення якого в 1893 р. «по першому розряду» був зарахований до першого класу Одеської духовної семінарії³. У цей час на другому курсі семінарії навчався його брат Микола⁴.

Одеську семінарію Дмитро вимушений був залишити, оскільки важке матеріальне становище сім'ї не дозволяло дати освіту відразу обом синам. Після цього Дмитро вступив на навчання до Херсонської вчительської семінарії (щось на зразок сучасних педагогічних училищ). Вчительські семінарії того часу ставили собі за мету «дати педагогічну освіту молодим людям усіх станів православного сповідання, що бажають присвятити себе вчительській діяльності в початкових училищах»⁵. Освіта у вчительських семінаріях була безкоштовною, а вихованці, якщо мали потребу, навіть отримували стипендію, за умови, що після закінчення семінарії вони пропрацюють не менш 4-х років учителями в одній із початкових шкіл. Для вихідців з бідних сімей, яким був Дмитро Цедрик, це ставало великою підмогою, проте існував і свій мінус: випускники вчительських семінарій не мали права вступати до вищих навчальних закладів.

¹ Див.: Список Новомучеников и Исповедников Российских: Утвержден Архиепископским Собором Русской Православной Церкви за границей в 1981 г. *Троицкий Православный Русский Календарь на 1995 г.* Джорданвилл, Нью-Йорк: Изд. Свято-Троицкого монастыря, 1994.

² Польский Михаил, протопресв. Новые мученики Российские. Первое собрание материалов. Нью-Йорк, 1949. С. 157; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Епископы исповедники. Сан-Франциско, 1971. С. 36; Концевич Е. Схигумения София, Настоятельница Покровского монастыря в Киеве. 1873–1941. Форествилл, Калифорния: Свято-Ильинское издание, 1976. С. 43; Andreyev Ivan. *Russia's satacomb saints*. Platina, California: Saint Herman of Alaska press, 1982. P. 210; Житие и страдания новосвященномученика епископа Дамаскина Глуховского (по книге протопресвитера Михаила Польского «Новые Мученики Российские» и по иным малым свидетельствам). *Вестник Германской епархии Русской Православной Церкви за границей (Мюнхен)* (далі – *Вестник*). 1991. № 4. С. 7; Косик О. В. Истинный воин Христов: Книга о священномученике епископе Дамаскине (Цедрике). Москва: Изд-во ПСТГУ, 2009. С. 11.

³ Косик О. В. Указ. соч. С. 12.

⁴ Микола Дмитрович Цедрик закінчив семінарію у 1898 р. «по второму разряду». Див.: Разрядный список учеников VI класса Одесской духовной семинарии, окончивших курс учения в 1898 г. *Вьпускники Одесской духовной семинарии 1865, 1867, 1869–1871, 1883–1884, 1886–1891, 1893–1898, 1900, 1905, 1909, 1915–1917 гг.* [Електронний ресурс]. URL: <http://odessachurches.net.ua/seminar.htm>. У 1898 р. став псаломщиком, у 1900 – прийняв сан священника, служив у храмі Святого Миколи в с. Остапівка Привольнянської волості Херсонського повіту Херсонської губернії (нині – Генічеський район Херсонської області). Див.: Справочная книга Херсонской епархии. Одесса: Изд. Херсонской консистории, 1906.

⁵ Косик О. В. Указ. соч. С. 13.

У вчительських семінаріях викладалися арифметика, геометрія, географія та природознавство, російська та церковнослов'янська мови, всесвітня та російська історія, Закон Божий, чистописання й малювання, основи педагогіки, а в Херсонській семінарії викладали ще й садівництво, яке давало основи агрономічних знань. Останній предмет особливо згодився єпископові Дамаскіну під час заслання у Туруханський край, де йому довелося застосувати свої знання агронома⁶.

Після закінчення семінарії Д. Цедрик працював учителем народної школи в м. Береславль Херсонської губернії⁷. Проте бажання служити священником не покидало його. У 1900 р. Д. Цедрик вступає на 2-х річні місіонерські курси при Казанській духовній академії. Завданням курсів була богословська та педагогічна підготовка православних місіонерів для проповіді християнства серед азійських народів, що сповідають іслам, буддизм, ламаїзм та ін. Окрім богословських дисциплін, на курсах вивчалися також мови тих народів, серед яких повинна була вестися проповідь: бурятська, калмицька, монгольська та ін.

Начальником курсів у цей час був архімандрит Андрій (Ухтомський), майбутній єпископ Уфимський, один із засновників у 1930-ті роки Істинно-Православної (Катакомбної) Церкви. Головою педагогічної ради – відомий вже у той час ректор академії, видатний богослов, пастир і молитвенник, єпископ Антоній (Храповицький), майбутній митрополит Київський і Галицький. Єпископ Антоній мав особливий пастирський педагогічний дар збирати довкола себе обдаровану молодь, запалювати в їх душах вогонь щирої віри і бажання послужити проповіді християнства. Він, по суті, і створив у Руській Церкві явище, яке увійшло в історію під назвою «вчене чернецтво»⁸.

З кола його учнів вийшло понад сорок майбутніх архієреїв, не говорячи вже про безліч архімандритів, ігуменів та ієромонахів. Майже всі з них після Жовтневого заклоту 1917 р. прийняли мученицьку смерть. Між іншим, троє його учнів – Василій (Богоявленський), Пахомій (Кедров) і Дамаскін (Цедрик), випускники Казанської академії, у різний час були єпископами на Чернігівській кафедрі. Всі троє стали мучениками за віру.

Ми не випадково так детально зупинилися на особі Антонія (Храповицького). Під час навчання на місіонерських курсах Казанської академії Д. Цедрик близько зійшовся з єпископом Антонієм⁹, під його впливом 9 червня 1902 р. прийняв чернечий постриг з ім'ям Дамаскін, на честь преподобного Іоана Дамаскіна (бл. 675 – 780 рр.), видатного богослова і вчителя Церкви. Особа єпископа Антонія, а головне – його вчення про співстрадницьку любов і пастирство¹⁰ справили на майбутнього священномученика Дамаскіна великий вплив. Віднині все його подальше життя пройде в проповіді християнства і в служінні людям.

Тут само в Казані Дмитро товаришував з відомим філософом і богословом, професором академії Віктором Івановичем Несмеловим¹¹, спілкування з яким дало

⁶ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 156; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 36; Концевич Е. Указ. соч. С. 43.

⁷ Косик О. В. Указ. соч. С. 13.

⁸ Докладніше про це явище в Руській Православній Церкві див.: Никон (Рклицкий), архієп. Жизнеописание блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. Нью-Йорк: Изд. Северо-Американской и Канадской епархии, 1956. Т. 1., 1957. Т. 2; Письма Блаженнейшего Митрополита Антония (Храповицкого) / Сост. и авт. жизнеописания архієп. Лавр (Шкурло). Джорданвилл, Нью-Йорк: Изд. Свято-Троицкого монастыря, 1988.

⁹ Вестник. 1991. № 4. С. 7.

¹⁰ Див., наприклад: Антоний (Храповицкий), митроп. Учение о пастыре, пастве и об исповеди / Под ред. архієп. Никона (Рклицкого). Нью-Йорк: Изд. Северо-Американской и Канадской епархии, 1966; Он же. Нравственное учение Православной Церкви / Под ред. архієп. Никона (Рклицкого). Нью-Йорк, 1967; Он же. Догмат искупления / Под. ред. А. Г. Шатиловой. Москва, 2002.

¹¹ Свідчення Всеволода Петровича Ващенка, який близько знав єпископа Дамаскіна (Цедрика). Лист В. П. Ващенка до В. В. Шуміла від 22. 07. 1998 р., з архіву автора. Проф. В. І. Несмелов народився у

можливість майбутньому місіонерові і проповідникові пізнати не лише глибини християнського богослів'я, але й психології людської особистості. В. І. Несмелов був автором праць з філософської антропології, що відкрили новий напрям у релігійній філософії і богослів'ї¹². За благословенням єпископа Антонія проф. В. І. Несмелов організував у Казані філософський гурток, членом якого стає Д. Д. Цедрик.

Після закінчення курсів 10 червня 1902 р. монаха Дамаскіна рукопокладено в сан ієродиякона, а 30 червня – в сан ієромонаха. 26 жовтня 1902 р. єпископ Забайкальський і Нерчинський Мефодій (Герасимов) призначив ієромонаха Дамаскіна завідуючим Читинським місіонерським училищем¹³.

Проте молодому місіонерові було недостатньо педагогічної діяльності в училищі. 15 листопада 1903 р. Дамаскіна призначено місіонером до Агінського та Іргенського станів Забайкалля, що були населені бурятами та тунгусами. Знаючи бурятську мову, він займався перекладами богослужбових текстів на бурятський, організував з навернених у християнство бурятів церковний хор.

Агінський стан розташований поряд з Монголією, кордони якої були відкриті тоді для підданих Російської імперії. У цій місцевості, за переказами, народився Чингісхан, і тому вона шанувалася місцевим населенням як священна. Ієромонах Дамаскін часто відвідував монгольські поселення, ламаїстські та буддійські монастирі з метою вивчення монгольської мови, вдачі, звичаїв монголів та їх релігії. Добре вивчивши мову і звичаї монголів, він написав доповідну Записку, по суті, розроблений у найдрібніших деталях проект «До питання про можливість православної місіонерської діяльності в Монголії»¹⁴. На жаль, російсько-японська війна і революційне сум'яття, що послідувало за нею в імперії, не дозволили здійснити цей проект. Держава була заклопотана іншими проблемами. Місіонерська проповідь серед монголів трималася винятково на ентузіазмі таких людей, як о. Дамаскін¹⁵.

Тут, на кордоні з Монголією, знайшов застосування й інтерес Дамаскіна до наукової роботи. Для глибшого вивчення східних мов (зокрема китайської, оскільки Китай межував як із Росією, так і з Монголією) ієромонах Дамаскін вступив до Владивостоцького Східного інституту¹⁶. Одночасно він працював учителем співу і законовчителем у Владивостоцькій чоловічій гімназії та служив настоятелем

1863 р. в сім'ї сільського священика, закінчив Саратовську духовну семінарію та Казанську духовну академію, з 1898 р. – професор кафедри метафізики Казанської академії. Пережив глибоку сімейну драму – його старший син Валентин став чекістом, брав участь в оскверненні православних храмів. У 1920-ті рр. В. І. Несмелов організував на своїй квартирі релігійний гурток з колишніх викладачів академії. У 1931 р. був заарештований у справі про «контрреволюційну церковно-монархічну організацію». Звинувачення: брав участь у створенні релігійної організації «істинно-православна церква». За статтею 58-11 засуджений на заслання до Казахстану. Помер у червні 1937 р.

¹² Див. його основні праці в цій галузі: Догматическая система святого Григория Нисского. Казань, 1887; Вопрос о смысле жизни в учении новозаветного Откровения. *Православный собеседник (Казань)*. 1895. № 6–7; О цели образования. *Православный собеседник*. 1898. № 2; К вопросу о цели образования (ответ критику...). *Православный собеседник*. 1900. № 1; Наука о человеке: в 2 т. Казань, 1905; Вера и знание с точки зрения гносеологии. Казань, 1913.

¹³ Косик О. В. Указ. соч. С. 14–15.

¹⁴ Там же. С. 16–20.

¹⁵ В архіві Васи́ліси Андрі́ївни Цедрик (м. Москва) зберігаються книги з бібліотеки єпископа Дамаскіна з історії, географії та етнографії різних азійських народів, пов'язані з його місіонерською діяльністю. Навіть те, що удалося зберегти з його великої бібліотеки, говорить про глибокі наукові пізнання владика в цих галузях, у тому числі в лінгвістиці: «сохранилась рукописная книга на маньчжурском (предположительно) языке с пометками и переводом некоторых фрагментов текста, сделанными Владыкой, точнее, тогда еще Дм. Дм. Цедриком. На форзаце сохранился автограф: Д. Д. Цедрикъ 1902 годъ». – Повідомлення Галини Анатоліївни Цедрик. Лист Г. А. Цедрик до В. В. Шуміла від 04. 12. 2011 р., з архіву автора.

¹⁶ У спогадах про єпископа Дамаскіна цей інститут інколи помилково називають «Інститут східних мов у Казані», оскільки в Казанській академії владика вивчав мови азійських народів, що населяли Російську імперію. Див., напр.: Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 157; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 36.

церкви при Східному інституті. «З Владивостока о. Дамаскін часто виїжджав до Монголії з науковими та місіонерськими цілями, відвідував буддійські монастирі», – пише сучасний дослідник біографії єпископа Дамаскіна О. В. Косик¹⁷.

Під час однієї з таких поїздок у 1908 р. в одному з буддійських монастирів він знайшов давній рукопис монгольською мовою (який, у свою чергу, був перекладом древньої тибетської книги, що входить до священного кодексу буддійських книг). Рукопис мав присвячення «блаженнійшій країні Сукаваді», яку о. Дамаскін охарактеризував як «буддійський рай». Це було безперечне наукове відкриття Дамаскіним давньо-буддійського вчення про рай. Вивчення рукопису вилилося у наукове дослідження на цю тему, з перекладом з монгольської на російську мову самого рукопису і складанням словника релігійних буддійських термінів. Працюючи над перекладом і словником, ієромонах Дамаскін переслідував не лише наукові, але й місіонерські цілі: головним призначенням його праці мала бути місіонерська проповідь серед монгольських і китайських буддистів. Робота отримала високу оцінку відомого вченого-монголознавця, професора Владивостоцького Східного інституту Г. Ц. Цибікова¹⁸. На жаль, це дослідження й досі не надруковано¹⁹.

Приблизно у ці роки, вивчивши китайську мову, він відправився місіонером в м. Бейгуань при Православній Місії в Пекіні²⁰. Вже сам цей вчинок говорить про сильний характер і мужність о. Дамаскіна, адже саме Бейгуань – великий житловий район у Пекіні, населений наверненими у християнство китайцями – став епіцентром так званого «боксерського повстання».

Це одна з маловідомих сторінок Православної Духовної Місії в Китаї. Повстання іхетуаней, в європейській історичній літературі відоме як «боксерське повстання», сталося в 1900 р. – свого роду переломному році в історії Китаю. За своєю суттю це був фанатичний релігійний рух язичників-традиціоналістів, які виступили за ізоляцію Китаю від європейського цивілізованого світу й реставрацію в державному житті Китаю жорстких язических порядків. Повстання мало яскраво виражену антихристиянську ідеологію й супроводжувалося витонченими знущаннями та вбивством християн. Іхетуаням протегувала імператриця Китаю Ци Сі.

До 11 червня 1900 р. Місія була спалена дотла, загинула бібліотека, архів, богадільня, будівлі школи. Іхетуані замучили 222 православних китайців, серед яких були жінки і діти. Вони стали першими православними китайськими мучениками: «В ніч з 11 на 12 червня боксери з палаючими факелами ... напали на християнські житла, хапали нещасних християн і катували їх, примушуючи відректися від Христа. Багато, в жаху перед тортурами і смертю, відіркалися від Православ'я, щоб врятувати своє життя, і кадили перед ідолами. Але інші, не боячись мук, мужньо сповідували Христа. Страшна була їх доля. Їм розпорювали животи, відрубували голови, спалювали в будинках. Після знищення осель християн їх самих виводили за міські ворота в язическі кумирні боксерів, де робили їм допит і спалювали на вогнищах. За свідченням самих язичників-свідків, деякі з православних китайців зустрічали смерть з дивовижною самовідданістю»²¹.

¹⁷ Косик О. В. Указ. соч. С. 22.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Дамаскин, иером. Описание буддийского рая Сукавади. Рукопись. На сьогодні рукопис передано для зберігання в музей Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету (НСТГУ, м. Москва). – Повідомлення Галини Анатоліївни Цедрик. Лист Г. А. Цедрик до В. В. Шуміла від 04. 12. 2011 г., з архіву автора.

²⁰ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 157; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 36; Andreyev I. Ibid. P. 210; *Вестник*. 1991. № 4. С. 7; Косик О. В. Указ. соч. С. 23–24.

²¹ Доклад в Святейший Синод Начальника Русской Духовной Миссии в Китае архимандрита Иннокентия (Фигуровского) от 11 октября 1901 г. *Боксерское восстание*. Древо: Открытая православная энциклопедия. [Електронний ресурс]. URL: <http://drevo-info.ru/articles/2446.html>. Православна духовна місія в Китаї була створена у 1717 р.; архимандрит Інокентій – 18-й за рахунком Начальник Місії, з 1902 р. він – єпископ Переяславський, з 1918 – Пекінський, з 1922 – архієпископ Пекінський

Знаючи про тяжке становище християнства в Китаї, ієромонах Дамаскін прийняв рішення про вивчення китайської мови і роботу в Православній Місії в Китаї. «Тут він працював на місіонерському терені настільки успішно, що в світському журналі «Нива» було опубліковано нарис про діяльність молодого ієромонаха»²², а самі китайці назвали на честь о. Дамаскіна невелике рятувальне судно «Дамасі-хошен», що в перекладі з китайської означає «Святий Дамаскін»²³. Випадок сам по собі неординарний і багато про що говорить.

1 серпня 1914 р. – початок Першої світової або, як тоді говорили, Другої вітчизняної війни, – ієромонах Дамаскін зустрів як національну трагедію. Уже в січні 1915 р. він був на фронті, записавшись санітаром до 2-го передового загону при Кавказькій армії, який брав участь у найвідчайдушніших і найважчих битвах під командуванням генерала М. М. Юденича. Роботи для санітара було багато, і тут також, як і в Монголії, і в Китаї, була можливість виявити силу характеру, мужність і жертвну любов о. Дамаскіна. Окрім жорстоких боїв, великим випробуванням для армії стала епідемія висипного тифу, яка почалася зненацька. «Буденна, украй важка праця з постійним ризиком заразитися стала щоденним подвигом майбутнього святителя», – пише О. В. Косик²⁴. За старанну службу і мужність, проявлені під час військових дій, у 1916 р. ієромонах Дамаскіна нагороджено орденом Святої Анни 3-го ступеня, а 2 березня 1917 р. – орденом Святої Анни 2-го ступеня.

Лютнева революція, а потім Жовтневий заколот 1917 р. призвели до поразки Росії в Першій світовій війні. Армія була частково розформована, частково деморалізувалася під впливом більшовицьких агітаторів і розпалася²⁵. 9 травня 1918 р. ієромонах Дамаскін був демобілізований, як він сам писав, «у зв'язку з розвалом фронту»²⁶. Він приймає рішення повернутися на батьківщину – в Україну.

Про невеликий відрізок життя ієромонаха Дамаскіна в період між Жовтневим заколотом і поверненням в Україну в 1918 р. відомо небагато, сам він не любив про це розповідати. Відомо лише, що дорогою додому в Орловській губернії його заарештували за те, що був священиком, і засудили до розстрілу. Це був час повного беззаконня, озвірілі матроси та червоноармійці розстрілювали людей прямо на вулицях, без суду і слідства. «У ці хвилини перед людиною проходить все його життя», – згадував владика²⁷. Приблизно у цей час був убитий брат отця Дамаскіна, священик Миколай Цедрик, який відкрито викривав більшовиків у чинимих ними жорстокостях²⁸.

На щастя, у 1918 р. отцю Дамаскіну вдалося уникнути розстрілу. Як це сталося, він не розповідав, ймовірно, завдяки звільненню Орла білими військами. У липні 1918 р. ієромонах Дамаскін прибув до Києва.

Попри жахи громадянської війни, бажання духовної освіти не залишає о. Дамаскіна. Він реалізовує давню мрію, яку не міг виконати до революції, – у 1918 р. в Києві о. Дамаскін вступив до Київської духовної академії, хоча йому тоді виповнилося вже 40 років.

У квітні 1918 р. владу в Україні узяв у свої руки гетьман Павло Скоропадський.

і Китайський, з 1928 – митрополит Пекінський і Китайський Російської Православної Церкви за кордоном. Див.: Дацьшен В. Г. Епископ Иннокентий (Фигуровский). Начало нового этапа в истории Русской Духовной Миссии в Пекине. *Россия в красках: Русское Зарубежье*. [Електронний ресурс]. URL: <http://ricolor.org/rz/kitai/mp/15/>.

²² *Вестник*. 1991. № 4. С. 7.

²³ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 157; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 36; Косик О. В. Указ. соч. С. 23–24.

²⁴ Косик О. В. Указ. соч. С. 29.

²⁵ Див. детальний опис цих процесів у художньо-документальному романі генерала П. М. Краснова «От двуглавого орла к красному знамени».

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУ). Ф. 711. Оп. 1. Спр. 11107; Цит. за: Косик О. В. Указ. соч. С. 32.

²⁷ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 157.

²⁸ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 36.

Встановлення гетьманської влади було сприйняте православними людьми в Україні з полегшенням: тут утворилася справжня оаза мирного життя – посеред бурхливого океану громадянської війни.

У Києві в цей час Київським єпархіальним з'їздом на кафедру митрополита Київського і Галицького обрано архієпископа Антонія (Храповицького), улюбленого вчителя ієромонаха Дамаскіна.

Про велику пошану митрополита Антонія до отця Дамаскіна свідчить той факт, що, попри відсутність священицьких вакансій, бо Київ був переповнений біглим з більшовицької Росії до гетьманської України духовенством, ієромонаха Дамаскіна призначено київським єпархіальним місіонером²⁹. І це в той час, коли митрополит вимушений був відмовляти «академікам», тобто духовенству з повною академічною освітою³⁰.

14 грудня 1918 р. Гетьманську державу було повалено військами Директорії Симона Петлюри. Нова влада заарештувала митрополита Антонія й відправила в ув'язнення до греко-католицького монастиря м. Бучач в Галичині³¹. Арешт був настільки несподіваним, що містом поповзли чутки про розстріл митрополита³². Поширенню чуток сприяли розстріли офіцерів, які перебували на службі в гетьмана. Дійшло до того, що в Києві, Одесі та в інших містах по митрополитові Антонію почали служити панахиди³³.

Для ієромонаха Дамаскіна було зрозуміло, що в Україні, як і скрізь, мирне життя скінчилося, – жахи громадянської війни докотилися й до Києва. Не знаючи, що з митрополитом, як і багато хто тоді, думаючи, що його вчителя вже немає в живих, ієромонах Дамаскін покинув Київ³⁴ і відправився до Криму³⁵. Тут він близько зійшовся з архієпископом Таврійським Димитрієм (Абашидзе), який виконував обов'язки голови «Тимчасового Вищого Церковного Управління на південному Сході Росії»³⁶. Архієпископ Димитрій призначив ієромонаха Дамаскіна настоятелем Георгіївського монастиря в Балаклаві зі зведенням у сан архімандрита. Маючи великий досвід роботи військовим санітаром, у монастирі архімандрит

²⁹ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 157; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 37; Andreyev I. Ibid. P. 210; Косик О. В. Указ. соч. С. 37.

³⁰ Див.: Стародуб А. В. Резолюции митрополита Антония (Храповицкого) за 1918 год как источник по истории Русской Православной Церкви. *Церковные ведомости: Духовное наследие Катакомбной Церкви и Русской Православной Церкви Заграницей* (далі – *Церковные ведомости*). [Електронний ресурс]. URL: <http://www.catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=634>.

³¹ Див. детальніше: Никон (Рклицкий), архиеп. Указ. соч. Т. 4. С. 237–271; Евлогий (Георгиевский), митроп. Путь моей жизни. Москва, 1994. С. 291–317.

³² Митрополита Антонія разом з архієпископом Євлогієм (Георгієвським) за повної секретності вночі посадили у спеціальний вагон і відправили до Тернополя. Лише випадок допоміг митрополитові вже з Галичини таємно передати записку до Києва, що вони живі і де вони перебувають. Увесь цей час, від дня арешту і до отримання записки ніхто в Києві не знав про долю митрополита і його супутника. Ця невідомість й породила переконаність киян у тому, що митрополита Антонія вже немає в живих.

³³ Никон (Рклицкий), архиеп. Указ. соч. Т. 4. С. 245–246.

³⁴ Свідомство священика Миколая Мальцева. Див.: Косик О. В. Указ. соч. С. 39, 69. За доносом М. Мальцева (який перейшов до обновленців) на єпископа Дамаскіна у червні 1924 р. в ДПУ впливало, що архімандрит Дамаскін як людина, близька до митрополита Антонія, покинув Київ разом з митрополитом. Це було або незнання, або свідомо обмова. Насправді, як відомо, митрополита Антонія і архієпископа Євлогія заарештували і відправили до Галичини без жодного супроводу близьких до них людей.

³⁵ Польский Михаил, протопресв. Назв. праця. С. 158; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 38.

³⁶ Архієпископ Димитрій (Абашидзе), у схемі Антоній, помер 1 листопада 1942 р. в Києві, похований на території Києво-Печерської лаври. Це був той самий інспектор Тифліської семінарії, який свого часу виключив із семінарії Йосифа Джугашвілі (Сталіна). Див.: Псарев А. В. Архієпископ Леонтий Чилійський (1904–1971 гг.). *Материалы к жизнеописанию архипастыря гонимой Церкви Российской. Православная жизнь (Джорданвилл, Нью-Йорк)*. 1996. №3 (555). Март. С. 9. У 1930-ті рр. схиархієпископ Антоній перебував на катакомбному становищі в Києві, окормляв катакомбних християн. Майбутній архієпископ Леонтий був келейником схиархієпископа Антонія під час його перебування в Києві.

Дамаскін організував шпиталь, у якому ценці доглядали за пораненими солдатами та офіцерами.

Із захопленням Криму Червоною армією у 1920 р. на півострові розпочалися репресії, особливо щодо офіцерів і духовенства. За спогадами очевидців, жорстокіших і витонченіших звірств не було тоді в жодній іншій області Радянської республіки. Як пише відомий дослідник більшовицького терору С. П. Мельгунов, «кримська різанина 1920–1921 рр. викликала навіть особливу ревізію з боку ВЦІК»³⁷. За різними даними, у Криму тоді було замучено й розстріляно до 150 тис. чоловік. Отець Дамаскін також був заарештований і лише дивом уникнув розстрілу³⁸.

У 1922–1923 рр. архімандрит Дамаскін – найближчий помічник архієпископа Симферопольського і Таврійського Никодима (Кроткова)³⁹. Разом з архієпископом Никодимом він активно протистояв «обновленству», що оформилося на той час у так звану «Живу церкву». Обновленці за підтримки радянської влади захоплювали православні храми, а священників виганяли. З огляду на те, що обновленці мають підтримку більшовицької влади, багато священників, сподіваючись, що це захистить їх від арештів, приєднувались до «Живої церкви». Архімандрит Дамаскін своїм авторитетом утримав від цього кроку багатьох священників Кримської єпархії, укріпив їх у бажанні зберегти вірність православ'ю.

З цією ж метою у 1922 р. він був направлений до Єкатеринодара (нині м. Краснодар Російської Федерації) настоятелем Георгіївського монастиря. На Кубані, як і в Криму, архімандрит Дамаскін активно протистояв обновленству, а також фактично виконував обов'язки вікарного єпископа, оскільки місцевий архієрей, єпископ Кубанський і Краснодарський Іоан (Левицький), ухилився в обновленство. Відомо про відкритого листа архімандрита Дамаскіна до єпископа Іоана⁴⁰, який мав широке ходіння в Кубанській єпархії й утримав багатьох священників від слабкодухого кроку. У Єкатеринодарі він написав апологетичну роботу «Правда про Живу Церкву» для віруючого народу, в якій давалося детальне роз'яснення, у чому саме обновленство відхилилося від православ'я⁴¹.

З 5 листопада по 1 грудня 1922 р. в Симферополі проходив судовий процес за звинуваченням кримського духовенства в «сокрытии церковных ценностей», а по суті – у протистоянні державній обновленській церкві⁴². У цей час пройшла хвиля арештів по всьому СРСР: у Петрограді заарештовано і 5 липня 1922 р. засуджено до розстрілу митрополита Веніаміна (Казанського)⁴³, у Чернігові – заарештовано й вислано за межі Чернігівщини єпископа Пахомія (Кедрова)⁴⁴ й багатьох інших.

³⁷ Мельгунов С. П. Красный террор в России: 1918–1922. Второе издание, дополненное. Берлин, 1924. С. 66.

³⁸ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 158; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 38–39.

³⁹ У 1918 р. архієпископ Никодим (Кротков) був вікарним єпископом у митрополита Антонія (Храповицького). Із переходом влади в Києві до Директорії, єпископ Никодим був арештований і направлений у Бучач на заслання, тільки на кілька тижнів пізніше за митрополита. Після звільнення у 1919 р. він разом з митрополитом Антонієм і архієпископом Євлогієм виїхав до Криму. Див. протокол його допиту в Костромському слідчому ізоляторі, грудень 1936 р.: Никодим, архієпископ Костромской и Галичский. *Библиотека Якова Кротова*. [Електронний ресурс]. URL: <http://krotov.info/spravki/persons/20person/19380821.html>.

⁴⁰ Польский Михаил, протопресв. Новые мученики Российские. Джорданвилл, Нью-Йорк: Изд. Свято-Троицкого монастыря, 1957. Т. 2. С. 284.

⁴¹ Там же.

⁴² Марущак Василий, протодиак. Архиепископ Димитрий, в схиме Антоний (Абашидзе): Жизнеописание. Слова, воззвания и письма. Сергиев Посад: Изд. Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 2006. С. 164–166; Тригуб. О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.): Монографія. Миколаїв: Іліон, 2009. С. 79–84; Косик О. В. Указ. соч. С. 44–51.

⁴³ Див.: Андреев И. М. Процесс митрополита Вениамина. *Краткий обзор истории Русской Церкви от революции до наших дней*. Джорданвилл, Нью-Йорк: Изд. Свято-Троицкого монастыря, 1952. С. 27–36.

⁴⁴ Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентий и его время. Очерк церковной истории Черниговщины

«Жахливої долі ... не уникнуло, звичайно, і кримське православне духовенство. ... Архієпископ Никодим був відданий суду за «пасивний опір владі», 30/VIII-1922 р. – підданий домашньому арешту, 4/XI – засланий тимчасово до Інкерманського монастиря, де пробув аж до початку суду над церковниками. У день початку суду він був привезений під конвоєм до Симферополя. Засуджений на 8 років тюремного ув'язнення із суворою ізоляцією. 9/I-1923 р. висланий етапом до ніжегородської центральної в'язниці для відбування покарання. Після ноти Керзона⁴⁵ звільнений у липні 1923 р. Через рік знову був заарештований і засланий на Каспій до Красноводська. Через 3 роки був звільнений, повернувся до Симферополя і через 2 дні знову висланий із Криму і етапом доправлений до Туркестану в м. Кунград, а потім – до невеликого туркменського селища. Після 2 років вигнання повернений в Європейську частину СРСР і близько 2 років був архієпископом у Костромі. Звідти був висланий етапом на далеку північ в с. Дудінку, звідки зник безслідно за часів ежовського терору. У весь час переслідування ДПУ вимагало від архієпископа переходу до «обновленської» церкви і агентурної роботи на користь ДПУ»⁴⁶.

Ми навели великий уривок свідка тих подій навмисно, щоб читач відчув, у якій обстановці доводилося служити духовенству, яке не пішло на компроміс із більшовицькою владою в питаннях віри. У «кримській справі» до суду було притягнуто 73 особи, значну частину духовенства Криму, у тому числі й архієпископа Димитрія (Абашидзе), який перебував у той час «на покої», і «праву руку» архієпископа Никодима архімандрита Дамаскіна (Цедрика).

Варто зазначити, що, передчуваючи близький арешт, 28 серпня 1922 р. архієпископ Никодим спільно з архієпископом Димитрієм (Абашидзе) таємно висвятив у єпископа Севастопольського⁴⁷ (за іншими даними, – Мелітопольського⁴⁸) овдовілого протоієрея Олександра Зверева. Це була одна з перших таємних («катакомбних») архієрейських хиротоній в Руській Церкві ХХ ст. Як і більшість його побратимів-архієпископів, архієпископ Сергій (Зверев) загине в радянському концтаборі, зберігши вірність православію до кінця⁴⁹.

(1868–1950 гг.). Чернигов: Вера и Жизнь, 2001. С. 8; Демиденко О. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х років. *Сіверянський літопис*. 2002. № 2. С. 57–59; Тарасенко А. Ф. Пахомий (Кедров), архієпископ Черниговский: Материали к биографии. Чернигов: Деснянська правда, 2006. С. 16

⁴⁵ «Керзон – міністр закордонних справ Великобританії. 13 травня 1923 р. англійський уряд послав Москві ноту ультимативного характеру, що вимагала припинення переслідувань російського духовенства. Ця нота була підписана тодішнім міністром закордонних справ Керзоном; за його ім'ям вона і відома. – Примітка Р. Кудьмінського». – Див. посилання 46.

⁴⁶ Кудьминский Р. Судьба крымских пастырей Православной Церкви. *Голос Крыма (Симферополь)*. 1943. № 14. 1 февраля. Востанне архієпископ Никодим (Кротков) був заарештований у Костромі 4 грудня 1936 р. і засуджений до заслання в Красноярський край строком на 5 років. Важкохворого архієрея відправляти на заслання вже не було сенсу, його помістили до ярославської тюремної лікарні, де він і помер 21 серпня 1938 р.

⁴⁷ Мануил (Лемешевский), митроп. Каталог русских архиереев-обновленцев. *«Обновленческий» раскол (Материали для церковно-исторической и канонической характеристики)*. Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 2002. С. 932.

⁴⁸ Марущак Василий, протоиак. Указ. соч. С. 165.

⁴⁹ Архієпископ Сергій (Зверев) народився у 1870 р. в Петропавловську в родині священика. Закінчив Таврійську духовну семінарію, потім юридичний факультет СПб-університету і Придворну співочу капелу із званням регента. У 1899 р. закінчив Московську духовну академію із званням кандидата богослів'я. Рукопокладений в священний сан у 1899 р., служив інспектором жіночого спархіяльного училища Таврійської єпархії; овдовівши, прийняв чернечий постриг. У 1926 р. заарештований і засуджений до двох років заслання. У 1927 р. зведений у сан архієпископа. Декларації митрополита Сергія (Страгородського) не прийняв, припинивши вносити його ім'я за богослужінням. У 1935 р. заарештований «за антирадянську пропаганду», тобто за приналежність до ІПЦ. Розстріляний у 1937 р. в Карагандинському концтаборі.

Характерно, що одним із звинувачень архієпископові Никодиму з боку радянської влади, що офіційно оголосила про відділення Церкви від держави⁵⁰, було протистояння обновленській «Живій церкві» на території Криму. Пригадали архієпископу і його проповідь на захист православ'я, виголошену 1 вересня 1922 р. в кафедральному соборі Симферополя. У ній архієрей закликав свою паству до стійкості та збереження вірності православ'ю і в той же час – ставитися до своїх кривдників, обновленців, без злоби і насильства: «прошу вас не причиняти никакого насилия относительно сторонников «Живой церкви», без озлобленности сохраняя полное спокойствие, христианскую любовь и терпение – это моя просьба и завещание»⁵¹. У цій проповіді архієпископ Никодим говорив про вірність православній Церкві, але водночас давав парафіянам і свободу вибору: «Вы хорошо знаете сами своих пастырей, их служение Церкви Божией, – разберитесь, хорошо подумав, кто из них служит Богу истинно-православно. Вы сами должны выбрать!»⁵² Зазначимо, що в цій проповіді вперше говорилося про єпископів і священників, які зберегли вірність традиційній православній Церкві, як про «істинно-православних». Архієпископ Никодим був засуджений до восьми років тюремного ув'язнення.

На щастя, архієпископ Дмитрій і архімандрит Дамаскін не були засуджені «за браком доказів», а лише вислані за межі Кримської єпархії⁵³. Архієпископ Дмитрій після багатьох поневірянь і ще одного арешту в 1923 р. виїхав до Києва⁵⁴, архімандрит Дамаскін, відбувши 9 місяців тюремного ув'язнення, – до Москви, де оселився в Данилівському монастирі⁵⁵.

Тоді у цій обителі, настоятелем якої був відомий і шанований ректор Московської духовної академії архієпископ Феодор (Поздєєвський), зібралися найбільш авторитетні архієреї Руської Церкви, організувавши так званий «Данилівський гурток»⁵⁶. Увійшов до цього гуртка і Дамаскін (Цедрик). У Москві архімандрит Дамаскін близько зійшовся з патріархом Тихоном.

У вересні 1923 р. духовенство м. Глухова, який за старим адміністративним поділом входив до складу Чернігівської губернії (нині – Сумська область), звернулося до патріарха Тихона з клопотанням відкрити в Глухові вікаріатство і призначити на новоутворену кафедру єпископа Макарія (Опоцького), колишнього вікарія Новгородської єпархії⁵⁷. Проте патріарх цю кандидатуру не затвердив і на прохання Чернігівського архієпископа Пахомія (Кедрова)⁵⁸ висвятив архімандрита

⁵⁰ Докладніше про «Декрет про відділення Церкви від держави» див.: Русак Владимир. Пир сатаны. Русская Православная Церковь в «ленинский» период: (1917–1924). Лондон, Canada: Заря, 1991. С. 9–11; Степанов Владимир. Свидетельство обвинения: в 3 т. Т. 1. М.: Русское книгоиздательское товарищество, 1993. С. 45–48. «Степанов» – псевдонім диякона Володимира Русака. За книгу «Свідोцтво звинувачення», видану в самвидаві, він був арештований і у 1986 р. засуджений до семи років тюремного ув'язнення.

⁵¹ Цит. за: Доненко Н. Наследники царства. Симферополь, 2000. С. 174.

⁵² Там же.

⁵³ Цит. за: Пуцко В. Г. Глуховский епископ Дамаскин. *Московский журнал*. 2002. № 10. С. 45; Косик О. В. Указ. соч. С. 49–50.

⁵⁴ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 39; Марущак Василий, протоиерей. Указ. соч. С. 165–166.

⁵⁵ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 158; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 39; Andreyev I. Russia's catacomb saints. P. 211; Косик О. В. Указ. соч. С. 50. В указаний час висланий за межі України архієпископ Пахомій також проживав у Данилівському монастирі. Див.: Andreyev I. Ibid. P. 185; Цыпин Владислав, потоиер. История Русской Церкви: 1917–1997. Москва: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. С. 105; Косик О. В. Указ. соч. С. 53.

⁵⁶ Як і архієпископ Пахомій (Кедров) та єпископ Дамаскін (Цедрик), архієпископ Феодор був випускником Казанської академії, учнем єпископа Антонія (Храповицького). Детальніше про архієп. Феодора див.: О Катакомбной Церкви. Священномученик Архиепископ Феодор (Поздеевский). *Церковные ведомости*. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=174>.

⁵⁷ Косик О. В. Архидерейское служение Священномученика Дамаскина (Цедрика) в Черниговской Епархии (1923–1925). *Церковные ведомости*. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=1160>.

⁵⁸ Там же.

Дамаскіна, який, як і Пахомій, входив до «казанського» гуртка єпископа Антонія (Храповицького) і професора В. І. Несмелова⁵⁹.

Хіротонія відбулася в неділю 18 листопада 1923 р. в московському Донському монастирі⁶⁰. Здійснили тайство патріарх Московський Тихон, архієпископ Чернігівський і Ніжинський Пахомій і єпископ Ананьєвський Парфеній (Брянських)⁶¹. Архієпископ Таврійський і Симферопольський Никодим поставив свій підпис на Ставленицькій грамоті єпископа Дамаскіна після підпису патріарха. Розпочався новий етап служіння єпископа Дамаскіна – у Чернігівській єпархії. Служіння, що стало поступовим сходженням на Голгофу.

Незабаром після висвячення єпископа Дамаскіна парафії Чернігова, Ніжина і Новгород-Сіверська також визнали його своїм правлячим архієреєм. Нагадаємо, що в цей час архієпископ Чернігівський Пахомій був видалений владою за межі України і вимушений був управляти єпархією здалеку – з Москви. Це, звичайно, утруднювало ведення єпархіальних справ і негативно позначалося на положенні православної Церкви в Чернігівській єпархії: всі ключові позиції в єпархії поступово зайняли обновленці. Зрозуміло, що для успішного управління єпархією в такий неспокійний час, яким була перша половина 1920-х років, потрібний був архієрей вольовий, з сильним характером, який би користувався довірою православної пастви, – тут, на місці. Саме таким був давній знайомий архієпископа Пахомія архімандрит Дамаскін, до того ж, він уже проявив себе в Криму й на Кубані. На прохання архієпископа Пахомія патріарх Тихон призначив єпископа Дамаскіна тимчасово керуючим Чернігівською єпархією⁶².

«Депутат, посланий до Москви за єпископом Дамаскіним, був незабаром заарештований. Йому було зроблено пропозицію: «...телеграфуйте, щоб єпископ Дамаскін не приїжджав, і негайно будете на волі». Депутат віддав перевагу в'язниці»⁶³.

В Україну єпископ Дамаскін прибув у листопаді 1923 р.⁶⁴ і відразу ж почав проповідь на захист православної Церкви. Як і в Криму, і на Кубані, йому вдалося багатьох утримати від фатального кроку, а інших, тих, хто цей крок уже зробив – переконати повернутися з обновленства. Під його впливом повернувся з покаанням

⁵⁹ Єпископ Макарій (Опоцький) відмовився від призначення на Чернігівську кафедру, отримавши від Чернігівського єпархіального управління, яке очолювалось тоді обновленським єпископом Олександром (Мігуліним), попередження щодо подальшого перебування в Чернігові. Він приїхав до Чернігова з наміром очолити єпархіальне управління й замінити обновленців на православних, проте після зустрічі з обновленським керівництвом єпархіального управління раптово, «не предпринимая ничего, уехал из Чернигова» (див.: ДАЧО, Ф. Р-15. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 77). О. П. Тригуб висловив припущення, що це відбулося після «відповідної роботи ДПУ» (Тригуб О. П. Назв. праця. С. 119). Макарія (Опоцького) рукопокладено во єпископа Крестцовського, вікарія Новгородської єпархії 14 вересня 1922 р. обновленськими єпископами «старого поставлення», – тобто архієреями дореволюційного висвячення, що перейшли (на чолі з митрополитом Сергієм Страгородським) до обновленства. І хоча досить скоро єпископ Макарій став критикувати обновленський рух, за що 7 лютого 1923 р. був звільнений «на покій» із заборону в священнослужінні («впредь до выздоровления»), необхідним авторитетом у православних Чернігова він користуватися не міг. У Чернігові був потрібний архієрей, який би повів рішучу боротьбу з обновленством. Надалі єпископ Макарій проявив себе як переконаний захисник православ'я, у 1924 р. був призначений єпископом Череповецьким. Після 1927 р. приєднався до ІПЦ. На допиті в ДПУ у травні 1933 р. рішуче заявив: «від учення Христового відмовитися не могу». Загинув у 1937 р.

⁶⁰ Польський Михайл, протопресв. Указ. соч. С. 158; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 39; Косик О. В. Истинный воин Христов... С. 57.

⁶¹ Пуцко В. Г. Указ. соч. С. 46–47.

⁶² Польський Михайл, протопресв. Указ. соч. С. 158; Шумило В. В. Указ. соч. С. 8; Косик О. В. Указ. соч. С. 59.

⁶³ Косик О. В. Там же.

⁶⁴ Про приїзд єпископа Дамаскіна в Чернігів відразу після хіротонії докладніше див.: Шумило В. В. Настоятель Троице-Іллінського монастиря Георгій (Смельницький) як один із ідеологів ІПЦ на Чернігівщині: за матеріалами слідчих справ. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 94–95.

єпископ Матвій (Храмцов), який очолював обновленців у Новгород-Сіверському вікаріатстві Чернігівській єпархії, і багато інших священників і кліриків. Щоб укріпити позиції православної Церкви, на місце священників-відступників єпископ Дамаскін висвячував нових, наприклад, свого адвоката у «кримській справі», талановитого юриста Євгенія Салькова, що приїхав разом з ним, ієрея Іоана Смолічева⁶⁵ і багато інших⁶⁶.

Єпископ Дамаскін упорядкував єпархіальну канцелярію, занедбану за відсутності правлячого архієрея, створив нові благочиння, невпинно роз'їжджав єпархією, служив, проповідував, укріплював у вірі тих, хто вагався, і зневірених. Колишній вчитель, він особливо переживав про християнське виховання дітей, які зростали в богоборчій державі. За спогадами очевидців, діти і молодь відповідали йому взаємною любов'ю⁶⁷.

Як приклад, характерний для діяльності єпископа Дамаскіна, наведемо уривок зі спогадів його багатолітнього секретаря Олени Миколаївни Лопушанської: «... відкритий противник більшовизму, єпископ Дамаскін не відразу попав у руки радянської влади, і хоч нетривалий час міг роз'їжджати. Винахідливість і невтомність єпископа Дамаскіна вражають: його шукають в одному місці, а він вже далеко здійснює богослужіння. У Полтаві має бути хіротонія єпископа Василя Зеленцова. Без участі єпископа Дамаскіна вона не може відбутися⁶⁸. Але єпископ Дамаскін вже прикріплений до Чернігова із заборонаю жити в інших місцях. Він знаходить вихід: приїжджає до Полтави з уранішнім поїздом, з вокзалу вирушає прямо до собора, бере участь у хіротонії, а потім із першим поїздом виїжджає назад»⁶⁹.

У вересні 1924 р. єпископ Дамаскін перебував у справах єпархії в Москві у патріарха Тихона. 12 вересня разом із патріархом і архієпископом Пахомієм взяв участь у висвяченні архимандрита Стефана (Знамірського) у єпископа

⁶⁵ Брата відомого історика, археолога П. І. Смолічева.

⁶⁶ Священники Євгеній Сальков та Іоан Смолічев будуть розстріляні за приналежність до ІПЦ в Карагандинському концтаборі у 1937 р.

⁶⁷ Свідчення Всеволода Петровича Ващенка. Лист В. П. Ващенка до В. В. Шуміла від 22. 07. 1998 р., з архіву автора. Єпископ Дамаскін був духовником Всеволода Петровича, в Ніжині завжди зупинявся в його будинку: «Після приїзду в Ніжин єпископові Дамаскіну не було де зупинитися. Не всі приватні люди приймали на квартиру, боячись переслідування влади. Нам боятися було нічого, мій батько був розстріляний, до речі, у Чернігові як контрреволюціонер. Так попав владика Дамаскін до нас на квартиру і прожив приблизно 10 років, а фактично не більше року. Проживе пару місяців, його заарештовують, засилають кудись до Азії. Повертається із заслання знову до нас, проживе пару тижнів або місяців, і знову заслання». – Лист В. П. Ващенка до В. В. Шуміла від 18. 06. 1998 р., з архіву автора. Під час Другої світової війни В. П. Ващенко, юрист за освітою, був секретарем Ніжинської духовної консисторії, після війни жив на еміграції в Мюнхені, церковний публіцист, публікувався у виданнях Російської Зарубіжної Церкви «Православная Русь», «Православная жизнь» та інших, помер у 1999 р. Нам вдалося віднайти справу Петра Філіповича Ващенка, розстріляного у вересні 1921 р. (ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 12202).

⁶⁸ Оскільки за канонами Православної Церкви єпископську хіротонію можуть здійснювати не менше ніж два архієреї (див.: *Правило святих апостол 1-е. Книга правил Святих Апостол, Святих Соборів Вселенських і Поместних і Святих Отець*. Москва: Синодальна тип-я, 1893. Л. 11). В Україні у цей час майже всі православні єпископи були заарештовані або вислані за її межі, і архієпископові Полтавському Григорію (Лісовському) нікому було сослужити. Єпископ Дамаскін, розуміючи, що за цей вчинок він може бути заарештований, таємно приїжджає до Полтави і бере участь у хіротонії майбутнього священносповідника Василя (Зеленцова) у єпископа Прилуцького. Хіротонія відбулася 25 серпня 1925 р. Незадовго до цього, 1 липня 1925 р., єпископ Дамаскін був випущений із в'язниці під «підписку про невїзд». Порушивши дане владі зобов'язання, єпископ Дамаскін свідомо поставив себе під загрозу нового арешту. Про єпископа Василя (Зеленцова) детальніше див.: Шумило С. Умереть за Христа. Новомученики земли Черниговской. *Троїцький вісник. Видання Чернігівської єпархії УПЦ*. 1997. №№ 1–2 (32–33). Січень-лютий. У вказаній публікації, на жаль, редакція з «цензурних міркувань» виключила згадку про приналежність єпископа Василя Прилуцького до ІПЦ.

⁶⁹ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 40–41. Тут необхідно зробити уточнення: в описуваний період єпископ Дамаскін перебував «без права виїзду» не в Чернігові, а в Харкові. За давністю і численністю подій у житті владика Дамаскіна, Олена Миколаївна переплутала: єпископ Дамаскін приїхав нелегально на хіротонію до Полтави не з Чернігова, а з Харкова.

Шадринського, вікарія Пермської єпархії. Але вже наступного дня він виїхав назад до Чернігова: у цей неспокійний час єпархія не може довго залишатися без правлячого архієрея.

Служіння єпископа Дамаскіна в Чернігівській єпархії, хоча і короткочасне, принесло несподівані й швидкі результати: позиції православної Церкви на Чернігівщині були сильні, як і раніше⁷⁰. У самому Чернігові він близько зійшовся з такими стовпами православ'я, як архімандрит Георгій (Смельницький), ігумени Лаврентій (Проскура), Аліпій (Яковенко), Смарагд (Чернецький), ієромонахи Єфрем (Кислий), Малахія (Тишкевич) та ін.⁷¹

Це не могло залишитися непоміченим владою, яка протегувала свою, «червону», церкву – обновленців. Відмовляючи православної Церкві в реєстрації, влада безперешкодно реєструвала обновленців і на підставі «відсутності» в тихонівської Церкви реєстрації відбирала у неї храми, а єпископів і священників, які продовжували служити без реєстрації (тобто, за логікою влади, «протизаконно»), піддавала утискам аж до арешту⁷².

15 вересня 1924 р., наступного дня після повернення з Москви, в Ніжині єпископа Дамаскіна було заарештовано⁷³. Єпископа звинуватили в «незаконній організації Єпархиального управління и канцелярии без ведома и регистрации таковых в надлежащем Административном органе Соввласти на Черниговщине»⁷⁴, а також в «выступлении против обновленчества, поминовании при богослужениях епископов, находившихся в заключении»⁷⁵. Єпископа Дамаскіна протримали в чернігівській в'язниці без суду вісім місяців, «де в камерах, розрахованих на 20 чоловік, сиділо по 70–80. Серед ув'язнених ... єпископ користувався відомістю і пошаною»⁷⁶.

Православні громади Чернігова, Глухова, Ніжина, Новгорода-Сіверського зверталися до влади з клопотанням про звільнення їх архієрея. У жовтні 1924 р. клопотання про єпископа Дамаскіна, яке підписали 5 тис. чоловік, було подано чернігівському губернському прокуророві. Слід враховувати, який це був час, і що загрожувало тим, хто підписав звернення на захист православного архієрея. А просили не так вже й багато: відкритого, публічного суду над єпископом, такого суду, на якому було б усім видно, – винен їх архієрей чи ні. «Народна влада» не прислухалася до народного заклику.

Розуміючи, що суду може не бути і що доля їх єпископа буде вирішена «в адміністративному порядку», 24 лютого 1925 р. подається ще одне клопотання, цього разу до Харкова на ім'я «Всеукраїнського старости» Г.І. Петровського. У ньому громади просять звільнити їх архієрея, оскільки за п'ять місяців слідства жодних доказів провини так і не було знайдено. У випадку, якщо докази все ж таки будуть виявлені, вони просили піддати архієрея відкритому суду, «не допустив адміністративного разрешення вопроса о нем»⁷⁷.

Проте доказів не було, нічого серйозного висунути єпископові не виходило: ні створення монархічної організації, з чого розпочалося слідство, ні антирадянської пропаганди. Проповіді і бесіди єпископа Дамаскіна були суто церковними, пору-

⁷⁰ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 40; Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентий и его время... С. 8–9; Косик О. В. Указ. соч. С. 62–63.

⁷¹ Шумило В. В. Указ. соч. С. 8–9.

⁷² Детальніше див.: Тригуб О. П. Назв. праця. С. 77–126.

⁷³ Косик О. В. Указ. соч. С. 64; Шумило В. В. Указ. соч. С. 9.

⁷⁴ Цит. за: Косик О. В. Указ. соч. С. 68. Тут і далі документи подаємо мовою оригіналу.

⁷⁵ Цит. за: Дамаскин (Цедрик Дмитрий Дмитриевич). *Новомученики, исповедники, за Христа пострадавшие в годы гонений на Русскую Православную Церковь в XX в. База данных. Православный Свято-Тихоновский гуманитарный Университет (Москва) (далі – ПСТГУ)*. [Електронний ресурс]. URL: <http://213.171.53.29/bin/code.exe>.

⁷⁶ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 41.

⁷⁷ Цит. за: Косик О. В. Указ. соч. С. 74.

шував він питання моральні, посилався на приклади з життів святих та історії Церкви. Звичайно, у проповідях єпископ говорив про гоніння на Церкву в давні часи і про те, що християнин повинен зберігати вірність Христу і Його Церкві до кінця, незважаючи ні на які обставини в житті. Розповідав навіть про долю християн в Китаї, але про нинішню владу не говорив.

Висунути в якості звинувачення в суді було нічого, а видалити єпископа Дамаскіна за межі України потрібно було за будь-яку ціну: клопотання, подані віруючими, свідчили про великий моральний авторитет, якого владика Дамаскін набув на Чернігівщині за короткий час. Було зрозуміло, що авторитет цей зростатиме і надалі, а державна політика щодо «тихого» знищення православної Церкви, впровадження на всіх ключових місцях єпархії обновленців, якщо Дамаскін залишиться в Чернігові, зазнає поразки.

19 лютого 1925 р. в «Заключенні по делу епископа Дамаскина» губернський прокурор виніс обвинувачення: «гр[аждаинин] Цедрик нелегально организует викарные и благочинные управления.., объединяет духовенство тихоновской ориентации, старается доказать, что обновленческое движение является еретическим и поэтому поддерживается Соввластью, предупреждает граждан осторожно относиться к сообщениям Соввласти о положении Тихоновщины, называя эти сообщения заведомо ложными, вымышленными; поминает во время богослужения епископов, находящихся в заключении по контрреволюционным делам, «как мучеников за веру и Христа» [так в тексті], преследуемых Соввластью, и вообще всячески старается подорвать авторитет ея»⁷⁸.

Проте він був вимушений визнати, що для відкритого суду над єпископом Дамаскіним доказів недостатньо, хоча «вся работа его в пределах Черниговщины направлена была к подрыву Советской власти и носит контрреволюционный характер».

Це була епоха НЕП (нові економічної політики Радянської влади), у СРСР у цей час була перша «відлига», і державна репресивна машина на місцях інколи давала «збої». Правди від «народної влади» домогтися було неможливо, але ще не настала епоха тотальних репресій, яка встановиться в країні у 30-і роки, коли потрібні слідству свідчення вибиватимуть тортурами, а судова ухвала вноситиметься спеціальними «трійками» протягом 2-3-х хвилин. Щоб трохи згасити народне обурення, 14 травня 1925 р. єпископ Дамаскін був випущений з в'язниці.

Цікаво, що сталося це напередодні свята Вознесіння Господнього: «Чернігівці завжди з розчуленням згадували, як випущений перший раз із в'язниці під велике свято (звичайно, лише тому, що в ДПУ про це забули) єпископ Дамаскін служив все-нощну. Змучений багатомісячним перебуванням в ув'язненні і допитами, владика не міг стояти. Тому мирував він сидючи. У вітварі у нього стався серцевий приступ. Але це не перешкодило йому на другий день служити обідню, – для нього не було більшої радості, як здійснювати богослужіння»⁷⁹. Проте 1 липня з нього вже узяли підписку про невиїзд, слідчі поневіряння не закінчилися. Для завершення слідства і виголошення остаточного вироку Чернігівське ДПУ направило його до Харкова⁸⁰, у той час – столицю радянської України, подалі від чернігівської пастви.

10 червня в Харкові було розглянуто клопотання Чернігівського губвідділу про адміністративне вислання «гражданина Цедрика-Дамаскина как антисоветского элемента», оскільки для відкритого судового розгляду матеріалу так і не «накопали». Прийняли рішення вислати єпископа за межі України на три роки. Наступного дня, 11 червня, сповістили про прийняте рішення єпископа Дамаскіна. Проте остаточна

⁷⁸ Там же. С. 75.

⁷⁹ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 41.

⁸⁰ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 158–159; Е.Л. [Лопушанская Е.Н.]. Указ. соч. С. 42; Косик О. В. Указ. соч. С. 75–77.

постанова про вислання була прийнята лише 4 вересня 1925 р. На судовий процес так і не зважилися.

Саме в цей час, 25 серпня, єпископ Дамаскін нелегально відвідав Полтаву і взяв участь у висвяченні єпископа Василя (Зеленцова), а в перших числах вересня вже виїхав до Москви⁸¹. У Москві він, як завжди, оселився в Данилівському монастирі. У цей час у Даниловському монастирі зібралися майже всі єпископи, вислані за межі України. Вже біля двох років там жив архієпископ Пахомій (Кедров).

7 квітня 1925 р. помер Патріарх Тихон. За заповітом патріарха, Міцеблостителем патріаршого престолу повинен був стати один із трьох митрополитів: Казанський Кирило (Смирнов), Ярославський Агафангел (Преображенський) або Крутицький Петро (Полянський) – той із них, хто на момент смерті патріарха перебуватиме на волі. Таким у цей час виявився митрополит Петро, він і прийняв на себе кермо управління Руською Церквою.

Влада не випадково висилала єпископів до Москви, селила їх разом: так було легше спостерігати за ними, стежити за кожним їхнім кроком, а коли прийде час – усіх разом і заарештувати. Архієреї ж, користуючись випадком, оскільки проведення Собору після смерті патріарха було заборонено, використовували це як можливість соборно обговорювати важливі питання церковного життя і приймати необхідні рішення.

Так, одним з питань, що обговорювалися, було питання про призначення нового архієрея на кафедру митрополита Київського і Галицького, оскільки митрополит Антоній (Храповицький) перебував у цей час в еміграції у Сербії. Одним з основних кандидатів на пост Екзарха України був єпископ Дамаскін, що говорить про його великий авторитет серед архієреїв. Проте митрополит Петро не зважився на цей крок, оскільки вибраного Собором митрополита Антонія міг, за церковними канонами, змістити лише Собор⁸². Але, можливо, тут був ще і момент солідарності з митрополитом-емігрантом, якого він знав особисто, любив і цінував.

Як би там не було, але влада скористалася тим, що митрополит-емігрант, «антисоветчик», формально не був позбавлений Київської кафедри. 10 грудня 1925 р. митрополита Петра заарештовано, а разом з ним і майже всі єпископи «Данилівського гуртка», серед них – архієпископ Пахомій і єпископ Дамаскін⁸³.

У в'язниці єпископ Дамаскін пробув кілька місяців. Зі слів О. М. Лопушанської, він не любив розповідати про свої лихоліття в ув'язненні і завжди відбувався жартами: «А що ж, там люди хороші. Я і зараз готовий знову туди»⁸⁴. Що люди там були хороші, це очевидно – радянська влада саджала до в'язниці кращих представників інтелігенції і народу. «А яких хороших людей я зустрічав, та ще скільки!» – часто говорив владика.

Але в'язниця є в'язниця, з її приниженням людської гідності і стражданням, – і чим більше хороших людей там зустрічав владика, тим більше переконувався в жорстокості й аморальності чинної влади. Єдиною втіхою для нього в ув'язненні, з його ж слів, було читання Біблії англійською мовою. Іншої у в'язниці не знайшлося, але для єпископа-поліглота, який знав кілька східних мов, читання на європейській мові не становило труднощів.

21 травня 1926 р. єпископові Дамаскіну винесли вирок: заслання на три роки до Сибіру. Його мали відправити до Нариму, проте з Красноярська, де він вимушений

⁸¹ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 42–43; Шумило В. В. Указ. соч. С. 9; Косик О. В. Указ. соч. С. 78.

⁸² Те, на що не зважилися митрополит Петро з групою архієреїв, зробив митрополит Сергій (Страгородський), призначивши на кафедру митрополита Київського і Галицького на початку 1928 р. митрополита Михаїла (Єрмакова).

⁸³ Косик О. В. Указ. соч. С. 84. З постановою про арешт єпископа Дамаскіна було ознайомлено 21 грудня.

⁸⁴ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 43.

був чекати, поки Єнісей щільно покриється льодом, тому що іншого шляху, окрім санного на собаках, не було, його направили в Туруханський край, у селище Полой за Північним Полярним колом.

Щоб зрозуміти, в яких умовах опинився єпископ Дамаскін, здоров'я якого було сильно підірване більш ніж річним тюремним ув'язненням у сирих і затхлих, переповнених камерах, потрібно знати, що таке селище Полой.

Селище – гучна назва. Насправді це був мисливський стан, що складався з двох невеликих будинків: у одному з них жив місцевий мисливець з молодшим сином, в іншому – сім'я старшого сина. У цих будинках і оселилися прибулі з єпископом Дамаскіним ще два архієреї. І тут виявилася жертвна риса його характеру: не бажаючи утрудняти і без того обмежених мізерними житловими умовами господарів і своїх побратимів-єпископів, владику оселився окремо в напівзруйнованому хліву, який полагодив разом зі своїм келейником із настанням весни. У цьому ж хліву він спорудив церкву і служив божественну літургію.

Місцевість, де розташовувався мисливський стан, лежить на березі Єнісею, ширина якого в цьому місці досягала 5 км. На багато десятків кілометрів навколо – жодної живої душі. Пошта доставлялася раз на місяць. Контакти із «землею»: влітку – по воді на пароплавах і човнах, взимку – по льоду на собаках. Іншого способу пересування не було. Зима починалася у вересні, закінчувалася у травні-червні, літо тривало 1 місяць при температурі вдень +8–10, вночі +3–5°C, але навіть при такій низькій температурі – мільйони комарів і мошок, порятунок від яких, за словами владики, приходив лише з настанням зими. Сніг випадав вище за людський зріст, халупу засипало по дах, перетворюючи її на юрту – саме це і врятувало засланців у першу зиму: щілини завтовшки в кулак були щільно засипані снігом. Морози досягали 55–65°C; влітку тривали білі ночі, а взимку близько півночі – полярна ніч.

Тут і згодилися агрономічні знання, отримані Дамаскіним ще у вчительській семінарії: у цих суворох умовах «він все-таки завів маленький город і посадив зелень, якої так не вистачало жителям Заполяр'я і через відсутність якої там лютує цинга. Ця зелень і посилки врятували єпископа від неї»⁸⁵.

У цьому безлюдді можна впасти в депресію, опуститися, похитнутися у вірі – але не єпископові Дамаскіну. Монах-ісихаст, він і тут знайшов для себе велику втіху – щоденне служіння божественної літургії⁸⁶. Благо, посилки ще були дозволені, а в них – необхідні для здійснення літургії борошно й вино. Їх прислали друзі з Москви і Красноярська, його паства з Чернігова.

Так, наприклад, 10 грудня 1926 р. в Чернігові на квартирі прихожанки Мельникової (по вул. Леніна, 30) був проведений нелегальний добродійний концерт, організований С. О. Нілусом, який перебував на засланні в Чернігові з квітня 1926 р. Зібралось близько 30-ти чоловік міської інтелігенції, отримані кошти відправлені архієпископові Пахомію і єпископові Дамаскіну, які відбували заслання⁸⁷.

У Полої єпископа Дамаскіна застала Декларація митрополита Сергія (Страгородського) про лояльність Церкви до радянської влади. Тут же, в Полої, відбулась історична зустріч єпископа Дамаскіна з митрополитом Кирилом Казанським, одним із Міцеблостителів патріаршого престолу, – коли митрополит прямував по етапу на заслання ще далі в Заполяр'я. Ця зустріч доти незнайомих один з одним архієреїв вилилася в теплу і віддану дружбу.

В історичній літературі називаються різні дати цієї зустрічі. Протоієрей Михаїл Польський, колишній в'язень Соловецького концтабору, називає зиму 1928 р.⁸⁸. О. М. Лопушанська у статті «Світлої пам'яті єпископа Дамаскіна і Київського духовенства», опублікованої у 1950 р. в офіційному органі Архієрейського Синоду

⁸⁵ Там же. С. 46.

⁸⁶ Там же. С. 48.

⁸⁷ Шумило В. В. Указ. соч. С. 16.

⁸⁸ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 160.

Російської Зарубіжної Церкви журналі «Церковная жизнь»⁸⁹, пише, що вони зустрілися до прийняття Сергієм Декларації, а в книзі «Єпископи сповідники» вказує конкретнішу дату – зима 1925 р.⁹⁰. Третє важливе історичне джерело: близький до митрополита Іосифа Петроградського професор І. М. Андреев пише про цю зустріч, але дату не вказує взагалі⁹¹. Сучасний дослідник біографії митрополита Кирила О. В. Журавський також називає зиму 1928 р.⁹², а ієрей Олександр Мазирін вважає, що зустріч сталася зимою 1927/1928 р., приблизно у вересні (з урахуванням того, що зима настає в цьому краї вже у вересні)⁹³. О. В. Косик, посилаючись на свідчення єпископа Іоасафа (Удалова) на допиті 1 грудня 1930 р., де він говорив: «наша переписка [з митрополитом Кирилом] прекратилась, і возобновилась только с приездом его в августе 1927 г. в Туруханский край, по соседству со мной»⁹⁴, вважає, що зустріч сталася в серпні, і тому митрополит Кирило та єпископ Дамаскін не могли обговорювати Декларацію митрополита Сергія.

Ми схилиємося до точки зору ієрея Олександра Мазиріна, що зустріч дійсно могла статися у вересні, тобто взимку 1927/1928 р., у такому разі протоієрей Михаїл Польський, назвавши зиму 1928 р., не помилився. Через близькість серпня і вересня єпископ Іоасаф міг сплутати, у якому місяці прибув на заслання митрополит Кирило, а міг і навмисно назвати не той місяць приїзду митрополита, надавши невірні свідчення, що траплялося на допитах⁹⁵. Але навіть якщо зустріч дійсно сталася у серпні 1927 р., це зовсім не віднімає можливість обговорення єпископом Дамаскіним і митрополитом Кирилом Сергієвої Декларації.

Декларація була підписана 29 липня 1927 р. в Москві, 19 серпня її опубліковано у центральній урядовій газеті «Известия», що поширювалася по всій території СРСР. Тобто і у митрополита Кирила, і у єпископа Дамаскіна була можливість ознайомитися з її змістом вже в серпні, до зустрічі в Полої. Не можна виключати й вірогідність того, що цей номер «Известий» могли передати архієреям-засланцям самі чекісти, як це було, наприклад, з митрополитом Петром, який також перебував в ув'язненні.

Таким чином, переказ Катакомбної Церкви про те, що вже «в час цього побачення були закладені основи катакомбної церкви»⁹⁶, отримує документальне підтвердження: митрополит Кирило і єпископ Дамаскін могли, обговорюючи положення православної Церкви в СРСР, дійти до висновку, що в майбутньому Церкві доведеться перейти на нелегальне становище («піти в катакомби»), як це робили перші християни. Подальша діяльність єпископа Дамаскіна під час його перебування в Стародубі підтверджує цю думку: там він уперше починає говорити про те, що приходить час уходу Церкви в катакомби.

Отже, в липні 1927 р. заступник Міцеблустителя московського патріаршого престолу Нижегородський митрополит Сергій (Страгородський) оприлюднив документ, що увійшов в історію під назвою «Декларація про лояльність до радянської влади»⁹⁷. Від імені усієї Руської Церкви митрополит Сергій проголосив,

⁸⁹ № 9–10. Сентябрь-октябрь. С. 50.

⁹⁰ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 47. Проте, можливо, що це друкарська помилка видавця.

⁹¹ Andreyev I. Ibid. P. 215.

⁹² Журавский А. В. Во имя правды и достоинства Церкви: Жизнеописание и труды священномученика Кирилла Казанского. Москва: Изд. Сретенского монастыря, 2004. С. 301.

⁹³ Мазырин Александр, иерей. Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-х – 1930-х годах. Москва: Изд-во ПСТГУ, 2006. С. 116.

⁹⁴ Косик О. В. Указ. соч. С. 92.

⁹⁵ Як приклад див. вказаний в посиланні 39-му протокол допиту архієп. Никодима (Кроткова).

⁹⁶ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Светлой памяти епископа Дамаскина и Киевского духовенства. *Церковная жизнь* (Мюнхен). 1950. № 9–10. Сентябрь-октябрь. С. 50.

⁹⁷ Див.: Декларация митрополита Сергия о признании им советской власти. *Пред судом Божиим. Русская Православная Зарубежная Церковь и Московская Патриархия*. Монреаль, 1990. С. 5–9. Потрібно сказати, що це був уже другий випадок «прообновленського» (як його охарактеризували більшість архієреїв Руської Церкви) виступ митрополита Сергія, перший стався у 1923 р., за життя

що віднині «радощі й успіхи» радянської влади – це radoщі і успіхи Церкви, а невдачі влади – невдачі Церкви⁹⁸. Декларація була віддрукована накладом у 5 тис. примірників і розіслана по усіх епархіях і парафіях⁹⁹.

Склалася двоїста ситуація: за митрополитом Сергієм виходило, що «радощі» влади, яка знищує Церкву, руйнує храми, насаджує обновленство, саджає у в'язниці і табори духовенство і віруючих, – віднині radoщі і самої Церкви, а невдачі з руйнування Церкви – її ж, Церкви, і невдачі. Усіх, хто Декларацію не приймав, митрополит Сергій оголошував «поза Церквою» і піддавав церковній забороні. Зрозуміло, що така лояльність, руйнівна для внутрішньої свободи Церкви, була неприйнятна для совісті багатьох православних християн.

Декларація викликала глибоке потрясіння в надрах Руської Церкви, що призвело у результаті до розділення на тих, хто Декларацію підписав, і тих, хто рішуче її відкинув, вважаючи, що краще – арешти і загибель у в'язницях і таборах, ніж компроміс з державною владою, яка оголосила непримиренну боротьбу з релігією і Церквою. Або ж, – для тих, хто вижив, – таємне, «катакомбне» існування. Почалися стихійні протести, які згодом прийняли організовану, наскільки це було можливо в умовах гонінь, форму.

За свідченням сучасників, зміст Декларації широко обговорювався, її повертали назад авторів, писали у відповідь петиції та протести, складали альтернативні варіанти, прийнятні для совісті православної людини (як, наприклад, варіант Декларації, складений єпископами, які перебували в ув'язненні в Соловецькому концтаборі¹⁰⁰), та ін. У деяких епархіях Декларацію відправили назад її авторів до 90% парафій¹⁰¹.

Ось зразок одного з таких послань митрополитові Сергію: «Мы, лояльные граждане СССР, покорно исполняем все веления советской власти, никогда не собирались и не собираемся бунтовать против нее, – писал архієпископ Углицький Серафим (Самойлович), – но хотим быть честными и правдивыми членами Церкви Христовой на земле и не «перекрашиваться в советские цвета», потому что это бесполезно и этому люди серьезные и правдивые не поверят»¹⁰².

патріарха Тихона. 16 червня Сергій, тоді митрополит Володимирський, спільно з архієпископами Нижегородським Євдокимом та Костромським Серафимом опублікував відозву до єпископату Руської Церкви із закликом приєднатися до обновленців: «рассмотрев платформу Высшего Церковного Управления [обновленського], заявляем, что целиком разделяем мероприятия Высшего Церковного Управления [йдеться про рішення «Другого Помісного Всеросійського Собору», який провели обновленці у Москві у квітні-травні 1923 р.; цей собор висловився за підтримку радянської влади і 3 травня виніс ухвалу про позбавлення сану і чернецтва «колишнього патріарха Тихона»], считаем его единственной канонической, законной, верховной церковной властью и все распоряжения, исходящие от него, считаем вполне законными и обязательными. Мы призываем последовать нашему примеру всех истинных пастырей и верующих сынов Церкви». Цит. за: Григорий (Габбе), єпископ. Русская Церковь перед лицом господствующего зла. Джорданвилл, Нью-Йорк: Изд. Свято-Троицкого монастыря, 1991. С. 38–39.

⁹⁸ Декларація митрополита Сергия... С. 7.

⁹⁹ Иоанн (Снычев), митроп. Стояние в вере: Очерки церковной смуты. Санкт-Петербург, 1995. С. 104. У книзі М. Є. Губоніна, видатного історика Церкви, який упродовж багатьох десятиліть збирав церковні документи, поміщено зразок листівки з текстом Декларації; такі листівки, за словами М. Є. Губоніна, розклеювалися на вулицях Москви. Див.: Акты святейшего Тихона, патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве Высшей церковной власти: 1917–1943 / Сост. М. Е. Губонин. Москва: Изд. ПСТБИ, 1994. С. 511.

¹⁰⁰ Иоанн (Снычев), митроп. Указ. соч. С. 104–106.

¹⁰¹ Иоанн (Снычев), митроп. Указ. соч. С. 107; Регельсон Лев. Трагедия Русской Церкви. Париж: YM-KA-PRESS, 1977. С. 434.

¹⁰² Цит. за: Иоанн (Снычев), митроп. Указ. соч. С. 101. Про архієпископа Серафима збереглося свідoctво проф. А. Ростова, який відбував разом з владикою табірний термін: «Влітку [1930 р.] прийшов з Соловків етап, який залишився на Май-губі: у нім ... був архієпископ Углицький Серафим (Самойлович), що у свій час замінював арештованого перед своєю декларацією митрополита Сергія. Заарештовуючи підряд усіх, хто очолював патріархію, слідчий Тучков запитав архієпископа Серафима: «Хто очолить церкву, якщо вас заарештуємо?» – «Сам Господь Ісус Христос! Його вам вже

Очевидно, що протест був викликаний не самим фактом громадянської лояльності до цивільної влади, хоч би й радянської. Громадянська війна давно закінчилася, і не було мови про те, щоб продовжувати боротьбу з чинною владою. Православні християни в СРСР підкорялися цивільним законам, у тій їх частині, яка стосувалася цивільного життя і не стосувалася життя церковного, не вторгалася у внутрішнє життя Церкви (як, наприклад, насильницьке насадження обновленства). Протест був викликаний тим, що Радянська влада (в особі митрополита Сергія) вимагала від християн більшого – добровільної відмови від внутрішньої свободи Церкви «не за страх, а за совість», як було сказано в Декларації. Цього православна совість прийняти не могла.

Так у Руській Церкві народився рух, що увійшов до історії під назвою Істинно-Православна (або інакше – Катакомбна) Церква: у ньому взяли участь кращі представники єпископату та духовенства, які відокремилися від митрополита Сергія заради збереження «чистоти віри» та внутрішньої свободи Церкви від втручання богоборницької влади. У Чернігівській єпархії в різний час до ІПЦ приєдналися архієпископ Пахомій (Кедров) та єпископ Дамаскін (Цедрик).

Уже перша реакція єпископа Дамаскіна на Декларацію була чіткою і ясною – пропонувані варіанти лояльності Церкви богоборницькій владі неприйнятні для церковної свідомості, він приведе до того, що Церква втратить свою внутрішню свободу, буде у всьому покірна безбожній владі.

Про те, що Декларація справила сильне негативне враження на єпископа Дамаскіна, свідчить той факт, що вже в перші місяці після її виходу владика написав більше 150-ти листів різним особам: єпископам, священикам, вірянам. «Відправити таку велику кількість листів поштою було неможливо – вони дійшли б не туди, куди призначалися. Тому єпископ Дамаскін вирішив розлучитися зі своїм келейником ... і послати його з цими листами до Москви, до деяких великих міст і в Україну, щоб частину листів доставити особисто, а велику частину опустити в поштові скриньки у різних містах»¹⁰³.

Тим часом звідки з «материка» приходили все тривожніші і тривожніші: все більше храмів закривається, руйнується або перетворюється на клуби і склади¹⁰⁴, священиків заарештовують і вони вирушають на заслання і в концтабори. Майже повністю був заарештований єпископат¹⁰⁵. Заарештовані і страждають в нестерпних умовах обидва Міцеблустителі патріаршого престолу: митрополити Петро і Кирило¹⁰⁶. А вимоги митрополита Сергія йдуть все далі й далі: була введена нова формула поминання влади за богослужінням, спеціальним указом № 549 від 21 жовтня 1927 р. скасовано поминання єпархіальних архієреїв, які перебували в ув'язненні і на засланні¹⁰⁷ – виконано вимогу влади, яку патріарх Тихон і «тихонівський» єпископат свого часу рішуче відкинули¹⁰⁸.

У 1928 р. єпископа Дамаскіна відвідав агент ДПУ, який спеціально приїхав до Полою: «Знаменательно, что первым вопросом, заданным мне., был: «Как не заарештовать!» Його [Серафима] заарештували і дали п'ять років концтабору, випустили Сергія і той підписав у липні 1927 р. знамениту декларацію». Див.: Ростов Алексей. Встречи с будущими мучениками и исповедниками. *Русское возрождение (Париж – Москва – Нью-Йорк)*. 1979. № 7–8. С. 68.

¹⁰³ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. *Епископы исповедники...* С. 56–57.

¹⁰⁴ Закриті храми в Ніжині, з приводу чого єпископ Дамаскін надсилав до Ніжина особливе послання духовенству та пастві. Див.: Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. *Указ. соч.* С. 53–54.

¹⁰⁵ За даними професора І. М. Андреева, «у 1927 р. в концтаборах томилося понад 200 єпископів». Див.: Андреев И. М. *Заметки о Катакомбной Церкви в СССР. Джорданвилл, Нью-Йорк, 1947.* С. 5.

¹⁰⁶ Третій, митрополит Агафангел, після тюремного ув'язнення, заслання до Наримського краю і багатьох страждань перебував абсолютно хворий в Ярославлі, помер 16 жовтня 1928 р. Декларації митрополита Сергія не прийняв.

¹⁰⁷ Регельсон Лев. *Указ. соч.* С. 439; Иоанн (Снычев), митроп. *Указ. соч.* С. 124.

¹⁰⁸ Нагадаємо, що одним із пунктів звинувачення єпископові Дамаскіну в 1924 р. було поминання архієреїв, які перебували в ув'язненні та на засланні.

Вы относитесь к декларации митрополита Сергия?»¹⁰⁹ «Це питання з граничною ясністю оголювало ту гірку правду, що між політикою влади і діями митрополита Сергія існував зв'язок»¹¹⁰. Тепер в ДПУ з'явився ще один привід для арешту православних – невизнання Декларації митрополита Сергія. Схема була проста: «вы не поминаете митрополита Сергия, потому что не признаете его декларации, а раз не признаете декларации, вы контрреволюционер»¹¹¹. Останній висновок у 1937–1938 рр. вже спричиняв за собою розстрільну статтю.

Утім, визнання Декларації теж не рятувало, оскільки заарештовували усіх: на початок Другої світової війни (вересень 1939 р.) на волі залишилися лише чотири правлячі архієреї – митрополит Сергій та члени його синоду¹¹².

Єпископ Дамаскін продовжує розсилати листи. Головна тема листів тепер – творення внутрішньої людини, здобування Царства Небесного в серці, збереження внутрішньої свободи, яку ніхто не може відняти: «В одном глубоко ошибаются враги Христовы, это в том, что эту свободу Христову можно уничтожить. Никак и никому это сделать не удастся. Пусть они дезорганизуют внешний аппарат Ц[ерк]-ви, пусть разрушают и оскверняют наши святыни, пусть лишают куска хлеба и общечеловеческих прав милли[оны] верующих, пусть отнимают тысячи жиз[ней] в своих тюрьмах и ссылках – все это лишь больше и больше уясняет верующим, сколь драгоценна эта свобода во Христе»¹¹³. Після Сергієвого указу від 21 жовтня 1927 р. владики підписує свої листи: «Ссылный Епископ...».

Листи єпископа Дамаскіна переписувалися та поширювалися в Москві, Києві, Харкові, Чернігові та багатьох інших містах. «Натхненні послання владики Дамаскіна зробили його ім'я відомим, улюбленим і шанованим не лише у всій віруючій Росії, але й далеко за її межами»¹¹⁴.

Але настало закінчення терміну заслання, і єпископ Дамаскін став перед вибором: залишитися в цій скорботній, але тихій келії, де він протягом трьох років щодня здійснював божественну літургію і творив Ісусову молитву – відлюдником від усього світу, або повернутися в цей світ для боротьби за правду Христову. «Душа єпископа Дамаскіна роздвоюється: з одного боку, його тягне від світу, з іншої – він не може залишитися пасивним глядачем краху найдорожчого для нього – Руської Православної Церкви»¹¹⁵.

Вибір був досить реальний: його сучасник, єпископ Варнава (Беляєв), кількома роками раніше відійшов від суспільного і пастирського служіння, пішов у затвор і все подальше життя присвятив написанню праць з аскетички. Помер він 1963 р. у Ки-

¹⁰⁹ 3 листа єпископа Дамаскіна митрополиту Сергію. Цит. за: Концевич Е. Указ. соч. С. 61.

¹¹⁰ Косик О. В. Указ. соч. С. 106.

¹¹¹ 3 листа єпископа Дамаскіна митрополиту Сергію. Цит. за: Концевич Е. Указ. соч. С. 61.

¹¹² Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 2000. С. 98–99. Приклад митрополита Ленінградського Серафима (Чичагова) в цьому випадку дуже показовий: підписавши Сергієву Декларацію, митрополит Серафим змінив на Ленінградській кафедрі митрополита Іосифа (Петрових), який відхилив Декларацію і очолив Істинно-Православну Церкву. Митрополит Серафим, користуючись допомогою ДПУ, повів у Ленінграді рішучу боротьбу проти митрополита Іосифа та «іосифлянів»: «Включаючись у боротьбу за церковну владу в місті, митр. Серафим ще при призначенні в Ленінградську єпархію поставив перед Є. Тучковим умовою свого приїзду «недопущение туда митрополита Иосифа». Див.: Шкаровский М. В. Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви. Санкт-Петербург: НИЦ «Мемориал», 1999. С. 20. Митрополит Іосиф був розстріляний 20 листопада 1937 р. разом із митрополитом Кирилом Казанським як сповідник ІПЦ. Через 21 день, 11 грудня був розстріляний Серафим (Чичагов). Ні підписання Сергієвої Декларації, ні боротьба з Істинно-Православною Церквою не врятували його від знищення радянською репресивною машиною.

¹¹³ Цит. за: Косик О. В. Указ. соч. С. 106.

¹¹⁴ *Вестник*. 1991. № 4. С. 8. Листи та послання єпископа Дамаскіна, які збереглися, були вивезені за кордон і опубліковані, окрім російської, англійської, німецької, французької, іспанської, грецької, болгарської, сербської та іншими мовами. У Російській Закордонній Церкві єпископ Дамаскін шанувався як один з найавторитетніших архієреїв Руської Православної Церкви.

¹¹⁵ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 57.

еві. Це теж був вибір не простої дороги, зараз ми знаємо єпископа Варнаву як автора однієї з кращих робіт з православної аскетичної – багатотомника «Основи мистецтва святості»¹¹⁶. Але у єпископа Дамаскіна, як і у митрополита Кирила і митрополита Іосифа, була інша дорога. 28 листопада 1928 р. він пише з Красноярська: «Был у меня план остаться в сибирской тайге еще на 3 года, определенные мне после окончания туруханской ссылки. На Украину закрыт мне путь, как и в 99 других мест, выбирать приходится из немногих: или Сибирь, или центральные губернии. Сибирь показала мне наиболее надежным убежищем в моем положении. Однако письма и телеграммы близких побудили меня изменить план, и я сегодня выезжаю в г. Стародуб Брянской губернии, куда «единодушно» приглашает меня духовенство. Ранее Стародуб входил в Черниговскую епархию. Склонило меня к поселению в России еще желание ближе познакомиться с положением, повидаться кое с кем. Хотя в Москву доступ тоже закрыт мне, но, может быть, проездом и там увижусь с нужными мне людьми. Много горечи впитал я за это недолгое время, когда лично наблюдал местную церковную жизнь Енисейска и Красноярска. Что же встречу в Москве и дальше? Господи, дай силы, дай разумение, чтобы не растеряться. Я уже начинаю чувствовать, что вряд ли я сумею остаться пассивным свидетелем развертывающихся событий церковной жизни... Но также не сомневаюсь и в последствии сего...»¹¹⁷ Єпископ Дамаскін приймає рішення повернутися до активної церковної і пастирської діяльності.

З Красноярська єпископ виїхав у перших числах грудня. Їхав він через Москву в надії, що там вирішиться його основний сумнів. Головна зустріч, яку намітив собі владика в Москві, – з митрополитом Сергієм. Єпископ Дамаскін сподівався, що під час їх особистої зустрічі він зуміє розповісти митрополитові правду про те, яке дійсне положення гнаної Церкви, як репресивні органи державної влади використовують проти православного духовенства його Декларацію, яке дійсне ставлення архієреїв, які страждають в ув'язненні, до того варіанту лояльності, який пропонує православній Церкві митрополит Сергій, наскільки деморалізуюче подіяла Декларація на православну паству і так далі. Він сподівався, що нічого цього митрополит Сергій не знає і саме з цим незнанням пов'язана його церковна політика.

Зупинятися в Москві більш ніж на добу опальному єпископові було заборонено. І тут допоміг випадок: у поїзді владика захворів запаленням легенів, їхати до Брянська і далі – у Стародуб було неможливо. Він вимушено затримався в Москві.

Зустріч з митрополитом Сергієм відбулася 11 грудня 1928 р.¹¹⁸ Основні питання, які він поставив митрополитові, були: «Считаете ли Вы, Ваше Высокопреосвященство, что решение Ваше является голосом соборного иерархического сознания Российской Церкви? Имеете ли Вы основания считать Ваш личный авторитет достаточным, чтобы противопоставить его сонму маститых иерархов, совершенно не разделяющих Вашу точку зрения?»¹¹⁹

Про результат цієї тривалої бесіди ми детально дізнаємося з листа Дамаскіна Сергію, надісланого вже зі Стародуба у травні 1929 р.: бесіда принесла глибоке розчарування, стало зрозуміло, що заступник патріаршого Міцеблустителя не помиляється – це його свідомо і цілеспрямована політика¹²⁰. «Єпископ Дамаскін не гірше

¹¹⁶ Про єпископа Варнаву див. детальніше: Проценко П. Г. В небесный Иерусалим: История одного побега. Биография епископа Варнавы (Беляева). Н. Новгород: Изд-во Братства во имя Св. Князя Александра Невского, 1999.

¹¹⁷ Цит. за: Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 58.

¹¹⁸ Цю дату єпископ Дамаскін вказує у листі митрополитові Сергію. Див.: Концевич Е. Указ. соч. С. 49.

¹¹⁹ Цит. за: Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Епископы-исповедники и патриарх Сергий: Послания Глуховского епископа Дамаскина. Церковный вестник Западно-Европейского Православного Русского Экзархата. 1952. № 1 (34). С. 5.

¹²⁰ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Епископы исповедники. Сан-Франциско, 1971. С. 59.

за інших розумів значення легалізації, оскільки не раз він й інші архієреї стикалися з ситуацією, коли влада відмовляла єпископові в реєстрації і одночасно притягувала його до суду за її відсутність. Проте святий вважає гріхом приносити в жертву цій легалізації незалежність Церкви»¹²¹. З цього часу почався поступовий відхід єпископа Дамаскіна від митрополита Сергія і очолюваного Сергієм синоду: «о результатах встречи скажу следующее», – писав він своїм однодумцям-архієреям: «если издали я еще предполагал возможность данных, коими бы оправдывалось поведение его, то теперь и эти предположения рушились – теперь никаких оправданий у меня для митрополита Сергия и компании нет!»¹²²

Проте, це не означало негайного розриву з митрополитом Сергієм і тими архієреями і духовенством, які прийняли Декларацію. Всю свою енергію єпископ Дамаскін скерував на роз'яснення тим, хто сумнівався, згубності для Церкви «сергіянського» шляху. Ймовірно, в перші кілька місяців він навіть поминав Сергія за богослужінням, принаймні, не відмовлявся служити в тих храмах, де Сергія поминали¹²³. В цей час ще не було різкого розмежування між «сергіянами» та «тихонівцями»: у місті мирно уживалися ті та інші. Служив владика в Іоанно-Предтеченській церкві, що належала тихонівцям.

Він пише багато листів, послань, активно спілкується з Чернігівським духовенством: його головне завдання зараз – переконати якомога більшу кількість людей у тому, що Церква – це не єпархіальна канцелярія та друкарські машинки, а Тіло Христове, про яке Христос сказав: «створю Церкву Мою, і врата пекла не здолають Її» (Мф. 16:18). Йї отже, немає в світі такої влади і сили, яка змогла б здолати це обіцяння Христове. Єпископ Дамаскін вже прямо називає діяння Сергія відступництвом від Христа¹²⁴.

Про стародубський період життя єпископа Дамаскіна збереглося свідоцтво єпископа Козелецького Стефана (Проценка), у той час – вікарія Чернігівської єпархії. У 1933 р. митрополит Сергій призначив його керуючим Чернігівською єпархією, замість арештованого архієпископа Пахомія (Кедрова)¹²⁵.

На допиті 10 серпня 1936 р. Стефан (Проценка) повідомив таке¹²⁶: «Л. 80: В 1929 году, в своей деятельности на Черниговщине мне пришлось столкнуться с тем фактом, что проживавший в то время в г. Стародубе; Западной области епископ Дамаскин Цедрик, выходец из Украины стал вмешиваться в церковные дела подведомственных мне приходо-»

Л. 81: Я тогда лично поехал в Стародуб к Цедрику, чтобы выяснить у него насколько правдоподобны слухи о его вмешательстве в церковную жизнь Черниговщины. Епископ Дамаскин категорически отрицал эти слухи. Тогда же он мне ... говорил о своих расхождениях с руководством церкви, в частности, с патриаршим синодом, по вопросу установления нормальных взаимоотношений с властью и дал мне ряд документов по этому вопросу для ознакомления. Авторами документов были митрополит Кирилл Смирнов, митрополит Петр Крутицкий и другие. В числе этих документов было и письмо самого Цедрика. ... Я тогда с этими документами ознакомился и, впоследствии, большинство из них уничтожил. Впоследствии мне стало известно, что часть авторов этих документов принадлежала к ИПЦ»¹²⁷.

Проте час ішов, ставав усе більш очевидним розтлінний вплив Сергієвої

¹²¹ Косик О. В. Указ. соч. С. 108.

¹²² Цит. за: Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 58–59.

¹²³ Детальніше міркування про це див.: Косик О. В. Указ. соч. С. 114–115.

¹²⁴ Див. докладніше: Е.Л. [Лопушанская Е.Н.]. Указ. соч. С. 66–76.

¹²⁵ Шумило В. В. Указ. соч. С. 21.

¹²⁶ Правопопис документу зберігаємо без змін.

¹²⁷ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 1. Спр. 256383. Нині ця кримінальна справа зберігається в Державному архіві Чернігівської області.

церковної політики в житті Руської Церкви. До того ж, уже було зрозуміло, що нікого, окрім самого Сергія, Декларація не врятувала: влада, як і раніше, заарештовувала як тихонівців, так і сергіян. Владика все частіше роздумує про те, що, мабуть, пора вже припинити літургійне спілкування з митрополитом Сергієм.

Приблизно у цей час, у травні 1929 р. єпископ Дамаскін «получил предложение от митрополита Серафима Ленинградского (Чичагова) быть его помощником. И, разумеется, отказался, как и раньше от сергиевских предложений», – пише він в листі від 21 травня 1929 р. «Есть и другое предложение – от ссыльных отцов: приехать к ним в ссылку добровольно. Чувствую, что это было бы наиболее для меня безопасное местопребывание, но не хочется ни о чем просить «г.г.»¹²⁸.

Улітку 1929 р. він остаточно відійшов від Сергія. Сталося це після важливої, на наш погляд, події в історії Руської Церкви: за дорученням єпископа Дамаскіна і з благословення ігумена Лаврентія (Проскури) монахиня Ірина (Бурова) разом з ієромонахом Малахією (Тишкевичем)¹²⁹ відвідала Міцеблустителя патріаршого престолу митрополита Петра, який перебував на засланні. Митрополит Петро дав однозначну оцінку політиці Сергія: вона завдає непоправної шкоди Церкві. Головний висновок патріаршого Міцеблустителя: єпископи повинні «сместить митрополита Сергия», митрополит Петро не благословляє «помянуть митрополита Сергия за богослужением»¹³⁰. Ця відповідь першоієрарха Руської Церкви була важлива, оскільки давала чіткі канонічні підстави для відходу від Сергія та його синоду.

З цього часу єпископ Дамаскін встановив регулярні контакти з київськими і харківськими «іосифлянами»¹³¹, а також із лідером іосифлян архієпископом Димитрієм (Любимовим). Більшість чернігівських священиків також відкрито оголосили про припинення поминання митрополита Сергія.

Про приналежність єпископа Дамаскіна і великої частини духовенства Чернігівської єпархії до ІПЦ свідчив перед слідчими органами єпископ Стефан (Проценко), не заперечували це на слідстві й самі священики, які належали до ІПЦ¹³². Слід зазначити, що деякі з них, наприклад, ієромонах Михайл (Корма), припинили помятати митрополита Сергія раніше єпископа Дамаскіна¹³³, чим, можливо, прискорили прийняття цього рішення самим владикою.

Проте, як це характерно для єпископа Дамаскіна, він не просто припинив помятати Сергія: він все це не залишає надію переконати заступника Міцеблустителя повернутися на сповідницьку дорогу і пише йому розлогого листа. Це один з «програмних» документів в історії Катакомбної Церкви, не випадково в Російській Православній Церкві Закордоном його багато разів перевидавали. Наведемо уривки з цього послання:

«... принятый Вами новый курс постепенно уяснялся нами ... и больно ранилось наше сердце, особенно когда возмущившая наши души измена Ваша ... сопровождалась несправедливыми обвинениями нас – ссыльных и несогласных с Вами иерархов – обвинений, на кои в свое время также не скупилась обновленцы. ... Скорбно, тяжело было узнавать об отходе от Вашего Высокопреосвященства

¹²⁸ Цит. за: Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 59.

¹²⁹ Косик О. В. Указ. соч. С. 150.

¹³⁰ Лист протоієрея Григорія Селецького митрополитові Іосифу (Петрових) від 17 вересня 1929 р., написаний за дорученням єпископа Дамаскіна. Див.: Сикорская Л. Е. Священноисповедник Димитрий, архиепископ Гдовский. Сподвижники его и сострадаельцы. Жизнеописания и документы. Москва: Братонез, 2008. С. 458; Косик О. В. Указ. соч. С. 149.

¹³¹ Прибійниками митрополита Іосифа (Петрових) Петроградського, який фактично очолив ІПЦ.

¹³² ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 1. Спр. 256383. Арк. 80–81, Арк. 107-зв, Арк. 108–112, Арк. 116; Ф. П-11588. Т. 2. Спр. 256383. Арк. 183, Арк. 193–193-зв, Арк. 202–202-зв; Ф. П-10951. Спр. 37/882. Нині ці кримінальні справи зберігаються в Державному архіві Чернігівської області.

¹³³ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 1. Спр. 256383. Арк. 107-зв. Нині ця кримінальна справа зберігається в Державному архіві Чернігівської області.

группы достойных и маститых иерархов, читать массу писем от возмущенных Вашей декларацией пастырей и мирян. Доходили до нас сведения о посыпавшихся на почве такого расхождения с Вами прещениях и увольнении. Печальная правда предстала перед нами во всей своей наготе ...».

Декларация, на думку епископа Дамаскина, це «... грех Ваш против внутренней правды церковной, против евангельского завета – безбоязненно исповедовать Истину, как предстоятелю Церкви непрерывно стоять на страже Ее. Вы же отказались от одной из главнейших сущностей Церкви – Ее свободы, поступились Ее достоинством. ... Грех ваш еще – внутренняя неправда самой декларации, основанная на боязливости. Ведь только в таком освещении становится понятным 8-й стих 21-й главы Откровения, где «боязливые» поставляются наряду с неверными, убийцами и любодейцами. ... Страшно подумать, как пошатнули, подорвали Вы Вашей декларацией авторитет церковной иерархии, какую обильную жатву собирают на этой почве враги наши, как много верующих, не видя для себя доброго примера в своих пастырях, усомнились в своем уповании в Вечную Правду, и как много их посему отшатнулось от Церкви и погибает в отщепенческих болотах и в струях сектантства! Пользуются умело враги произведенным Вами в Церкви смятием и с удесытеренной наглостью проводят свою безбожную программу.

Рассматривая настоящий скорбный путь Российской Церкви в перспективе вечности, приходишь к проразумению высокого смысла всех настоящих испытаний. Угасание духа веры в массах, принижение спасительных идеалов Церкви, забвение пастырями своего долга, умножение на этой почве беззакония и «иссякание любви многих» – не могло не привести к тяжелым последствиям. Во всяком организме угасание духа вызывает конвульсии. Слишком далеко отошли мы в нашей церковной жизни от заповедей Христа, от руководства учением св[ятых] Апостолов, от заветов св[ятых] Отцов, Мучеников и Исповедников; тяжкие скорби необходимы стали, чтобы хоть таким путем обратить наше внимание на великий грех призванных к святости носителей Имени Христова. Может быть во всем этом уже начало суда Божия над грешным миром, надлежит же «начаться суду с дома Божия» (1 Петр. 4, 17). Благословлять подобает Господа за ниспослание нам настоящих испытаний, направленных для пользы и спасения нашего, а не прыгать в паническом страхе в болото, где позорная гибель заранее обеспечена.

Настоящие скорби можно рассматривать как промыслительный отсев пшеницы от мякины, может быть для нового доброго посева на грешной земле, а может быть для создания кадров тех верных сынов Небесного Царя, коим предстоит противостать близящемуся царству «сына погибели». ...

Неужели никогда мысль Вашего Высокопреосвященства не останавливалась над тем обстоятельством, что разделяя своей декларацией пастырей на «легализованных» и «нелегализованных», бросая в сторону последних несправедное обвинение в контрреволюции, Вы тем самым поставяете всю ссыльную Церковь, оставшихся еще на свободе некоторых иерархов и значительную часть остальных пастырей под постоянные удары подозрительной советской власти Не тем ли объясняется «бессрочность» ссылки наших первоиерархов? Известно ли Вам, например, в каких невыносимых условиях живут два достойнейших носителя православного церковного сознания – митрополит Петр и митрополит Кирилл, оба больные и загнанные в такие условия с несомненным жестоким расчетом? Не мелькнула ли у Вас когда-нибудь мысль о том, что «свободой и покоем» Вы пользуетесь за счет медленного умирания неугодных первосвященников наших? ...

О, Ваше Высокопреосвященство, пока не поздно, посмотрите к какой пропасти подвели Вы доверившихся Вам и, пока не поздно, торопитесь исправить свою ошибку. ... Вся Церковь ждет от Вашего Высокопреосвященства открытого заявления: – считаетесь ли Вы с мнением подавляющего большинства иерархов?

почти всей ссыльной Церкви, а также на мольбы и протесты множества других пастырей и мірян — ответите ли отказом от ошибочного шага и изменением курса своей церковной политики, или же предпочтете утверждаться на основе уже совершенного Вами уклона в сторону расхождения со всею Церковью. ... Настоящий грозный момент истории Российской Церкви, если все мы по достоинству не оценим его значения, может закончиться грозным приговором: «отнимется от вас Царство Божие и дано будет народу, приносящему плоды его». Да не будет же имя Вашего Высокопреосвященства заклеяно историей, как одного из гасителей светильника Российской Церкви! ...

Но, увы! – если Вы, Ваше Высокопреосвященство, станете упорствовать в Вашем курсе и открыто пренебрежете голосом Церкви, то она, продолжая свой крестный путь, откажется от Вас, как от соучастника с ее распинателями.

Большинство ссыльных иерархов до сих пор не предполагали, что в действительности Вы и Ваши единомышленники ушли гораздо дальше, чем мы в состоянии были предположить; что Вы перешагнули далеко за намеченную Вами раньше черту, и дальше путь Ваш идет уже с очевидным уклоном по направлению за ограду Церкви. Постепенно истина эта открывается для всех. Мы все остановились, не идя с Вами, и продолжаем умолять, звать Вас вернуться, вновь соединиться с нами. Но ведь жизнь не может остановиться, и мы вынуждаемся идти вперед своей прежней дорогой. Мы умоляем, зовем Вас, Владыко, мы все еще возле Вас и готовы подать Вам руки...

Если Вы все же не внемлите, не возвратитесь, – то пойдете Вашим уклоном дальше, но без нас»¹³⁴.

У цей час єпископ Дамаскін починає вже відкрито говорити про те, що православній Церкві, заради збереження внутрішньої свободи, доведеться піти в катакомби.

Окрім чернігівського духовенства, владика активно спілкувався з київськими «іосифлянами», шанованими в місті пастирями: духівником Свято-Покровського монастиря протоієреєм Димитрієм Івановим, настоятелькою монастиря ігуменею Софією (Гриньовою)¹³⁵, священниками Анатолієм Жураковським, Леонідом Рохліцем й багатьма іншими. Цей період життя єпископа Дамаскіна ознаменований масштабним листуванням з побратимами-архієреями, духовенством і вірянами. Зокрема, – з митрополитом Кирилом, з яким у нього встановилася повна односторонність.

Для єпископа Дамаскіна односторонність з митрополитом Кирилом була важливим моментом його власної канонічної і пастирської свідомості – усвідомлення правоти вибраної дороги, оскільки саме митрополит Кирило в 1926 р., при таємному опитуванні архієреїв, більшістю голосів був названий наступником патріарха Тихона на посту московського патріарха. Вибору цьому здійснитися не судилося, – всі архієреї, які взяли участь у таємному голосуванні, були заарештовані, в першу чергу митрополит Кирило¹³⁶.

Метою листування єпископа Дамаскіна було «збирання сил»: потрібно було об'єднати всіх православних, не згодних з новим курсом митрополита Сергія. Єпископ Дамаскін активно формує в Україні Істинно-Православну Церкву.

27 листопада 1929 р. єпископ знову був заарештований: донощиком на цей раз став сергіянський священник, благочинний Стародубського району¹³⁷. Разом із Дамаскіним була заарештована велика група людей, священників і вірян. Головне звинувачення, яке було висунуто органами ДПУ: організація зборів, на яких велися

¹³⁴ Цит. за: Концевич Е. Указ. соч. С. 49–64.

¹³⁵ Про ігуменю Софію (Гриньову) див.: Шуміло В. В. Письмова спадщина Істинно-Православної Церкви: поетичний альбом схиігумені Софії Гриньової. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 32–40.

¹³⁶ Докладніше про таємні «вибори патріарха» у 1926 р. див: Журавский А. В. Указ. соч. С. 245–300.

¹³⁷ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 162; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 87; Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентий... С. 17–18; Косик О. В. Указ. соч. С. 153, 159–165.

антирадянські розмови і читалися антирадянські листи. А по суті, – у невизнанні Декларації і об'єднанні довкола себе прибічників ІПЦ.

На слідстві владики поведився спокійно, чесно і прямо висловлював свою позицію щодо відносин держави і Церкви. Він пояснював слідчому, що ані він, ані противники Декларації митрополита Сергія не виступають проти легалізації Церкви в СРСР як такої, що нічого антирадянського в їхніх діях немає і не було. Вони – за нормальні відносини Церкви і держави, але вони рішуче проти втручання держави у внутрішнє життя Церкви, як це відбувається зараз. Єпископ пояснив, що і в «царські часи» він був проти того, щоби привносити політику в церковне життя.

На питання слідчого про конкретних осіб він відповідав стримано, так, щоб у ДПУ не було за що «зачепитись» для звинувачення заарештованих або для здійснення нових арештів. У деяких випадках він прямо відмовлявся називати імена людей, що цікавили слідчого, наприклад, єпископа Іоасафа (Удалова). Слідство мало у своєму розпорядженні лист єпископа Іоасафа до єпископа Дамаскіна, і слідчий намагався з'ясувати ім'я автора листа.

29 грудня єпископ Дамаскін був переведений зі Стродуба до Смоленська. Із протоколів допиту в Смоленському ізоляторі випливає, що владику був дуже хворий, проте його водили на допити. Щоб змусити говорити, його морили голодом. Не виключено, що били – в цей час вже на допитах починають широко застосовуватися побої і навіть тортури.

Він говорить, але, звичайно, не те, чого чекав від нього слідчий: «как невозможно никаким давлением уничтожить пара, и тем лишь усиливается сопротивляемость его, так невозможно уничтожить вековечную идею христианства, ибо она в духе человека»¹³⁸.

У березні 1930 р. слідство було закінчене. Єпископа Дамаскіна і його «подільників» звинуватили у створенні контрреволюційної організації, яка ставила собі за мету «свержение советской власти». Складалась вона «из наиболее реакционных попов, а[нти]-сов[етских] активных «ревнителеей православия» и монахов». Антирадянську агітацію ця організація вела «под флагом организации борьбы против сергиевского церковного течения, – продавшихся большевикам».

У цій справі вже фігурує слово «катакомби». На думку слідства, формування катакомбних общин, тобто відхід з-під контролю держави, яка активно втручалася в життя Церкви, є прямим доказом контрреволюційної діяльності: «Одной из задач в своей деятельности группировка также ставила подготовку к переходу всей церковной деятельности в подполье – «катакомбы», давая надлежащие установки по этому вопросу в распространяемых письмах и воззваниях»¹³⁹.

28 травня 1930 р. єпископа Дамаскіна засудили до ув'язнення «в концлагерь сроком на десять лет». Він був направлений на Соловки¹⁴⁰ – один з найжорстокіших концентраційних таборів СРСР.

Як і про попередні тюремні ув'язнення, про перебування владики на Соловках відомостей майже немає. Навіть своєму відданому секретареві О. М. Лопушанській він дуже мало розповідав. Відомо лише, що умови там були жахливі, щоб хоч якось врятуватися від голодної смерті, він вимушений був збирати на березі ріки «ракушки». Єдиною втіхою для нього була усамітнена молитва: його часто бачили в лісі навколішки¹⁴¹. «Його співув'язнені розповідали, що він користувався кожною хвилиною свободи на лісових роботах, щоб відійти від робочих груп у глиб лісу і молитися. Вони розповідали, що коли неподалік молився цей мученик-єпископ, то атмосфера незвичайної примиреності і тихої світлості панувала в найстрокатіших

¹³⁸ Цит. за: Косик О. В. Указ. соч. С. 163.

¹³⁹ Косик О. В. Указ. соч. С. 164.

¹⁴⁰ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 162; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 87; Шумило В. В. Указ. соч. С. 18; Косик О. В. Указ. соч. С. 165.

¹⁴¹ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 87.

і грубіших робочих групах, зовсім не схильних до якої б то не було форми благоговіння або благочестя»¹⁴².

Але розповів про це, звичайно, не сам владика, розповіли засланці, які відбували табірний термін разом із ним. На жаль, О. М. Лопушанська не назвала їхніх імен.

Листування заборонене ще не було, проте отримувати і відправляти дозволялося не більш ніж один лист на місяць. Дивом зберігся лист владики, який знаходиться в одному приватному архіві. У листі такі рядки: «Теперь же мы приблизились ко Христу, познали радости, перед коими все прежние земные радости – ничто»¹⁴³. Це слова монаха-ісихаста, що пізнав тепло Фаворського світла в жорстоких умовах людського життя, підлоти і страждань.

Соловки остаточно підірвали його здоров'я. У листопаді 1933 р. він був звільнений як повний інвалід. Так часто робили: щоб «не плодити мучеників», їх випускали вмирати «на свободу»¹⁴⁴. Дорогою додому, в Україну, єпископ Дамаскін зустрівся в Архангельську з архієпископом Серафимом (Самойловичем), з яким у нього встановилося спілкування і довірче листування¹⁴⁵.

Уже під час перебування в Україні, у свого брата Федора в Херсоні, владика дізнався про звільнення митрополита Кирила. Він негайно відправився до митрополита в Гжатськ, користуючись тимчасовим «передихом» влади, розуміючи, що ні митрополитові Кирилу, ні йому самому не дадуть довго перебувати на волі. Це була друга їхня зустріч, дуже важлива в історії Руської Церкви, тому що вона сформувавала їхнє подальше ставлення до церковної організації митрополита Сергія¹⁴⁶. З того часу митрополит Кирило вже благословляє створення «домашніх церков», де можна здійснювати богослужіння, не поминаючи Сергія. Ідея відходу Руської Православної Церкви в катакомби, формування Катакомбної Церкви вийшло з області теоретичних роздумів і набуло практичної форми. Фактично, митрополит Кирило очолив Катакомбну Церкву. Немає сумнівів, що прийшов він до цих переконань не без участі єпископа Дамаскіна, тому що саме в цей час владика Дамаскін приходив до висновку про те, що в СРСР істинна Церква може зберегтися лише у підпіллі – в катакомбах.

О. М. Лопушанська з цього приводу пише: «Він вже ухилиється від широкої діяльності, не пише довгих послань, звернених до широких кіл віруючих. Він переконався, що в умовах радянської дійсності і загального розкладання можлива лише підпільна Церква. А найголовніше, він побачив масовий відхід від релігії, успіх антирелігійної пропаганди, зростаюче вишир і углиб безбожжя. Треба було рятувати вже не більшість, а меншість»¹⁴⁷. У цей час, мабуть, і з'являється його робота «Печать Христа и печать антихриста»¹⁴⁸. Тепер він мислить апокаліптичними символами, в його уяві Церква чітко розділилася на Філадельфійську та Лаодикійську. Філадельфійська Церква – це Істинно-Православна Церква, Церква патріарха Тихона, митрополитів Петра і Кирила, Лаодикійська – «радянська» церква, церква митрополита Сергія. Майбутній катакомбний священник отець Михаїл Нечитайленко, тоді ще 19-річний юнак, який близько знав ігуменію Софію

¹⁴² *Вестник*. 1991. № 5. С. 8.

¹⁴³ Цит. за: Косик О. В. Указ. соч. С. 165.

¹⁴⁴ Так вчинили і з давнім другом владики Дамаскіна – архієпископом Пахомієм (Кедровим). Абсолютним інвалідом його випустили на свободу в 1937 р., де він 11 листопада помер «своєю смертю». Див.: Шумило В. В. Указ. соч. С. 20–21.

¹⁴⁵ Косик О. В. Указ. соч. С. 167–170.

¹⁴⁶ А отже, і ставлення до «сергіянської церкви» архієреїв і духовенства, які розділяли переконання митрополита Кирила і єпископа Дамаскіна.

¹⁴⁷ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 88.

¹⁴⁸ Див. докладніше: Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 72–74; Andreyev I. Ibid. P. 222–223, 230; Дамаскин (Христенсен), иеромон. Надежда. *Русский паломник. Издание Валаамского общества Америки (Chico, California)*. 1994. № 9. С. 69–72; Шумило В. В. Почему необходимо покаяние в грехе сергианства. *Вера и Жизнь (Чернигов)*. 2008. № 1 (12). С. 44–60.

(Гриньову), а через неї єпископа Дамаскіна, передавав по пам'яті слова, сказані владикою Дамаскіним про Церкву, як свого роду заповіт: «Новозавітний Ковчег спасіння [Православна Церква] повинен закритися зсередини [піти в підпілля], щоб зберегти від всепоглинаючих хвиль вогненного океану [радянської влади, яка знищує Церкву і мільйони віруючих] хоч би «мале стадо» вірних» (див.: Лк. 12:32). Йшлося, звичайно, про подальше катакомбне існування православної Церкви в СРСР¹⁴⁹.

Формуванню таких настроїв в середовищі єпископату та духовенства сприяла також позиція першоєрарха Руської Православної Церкви митрополита Петра по відношенню до митрополита Сергія і створеного ним синоду, що стала широко відомою. Так, весною 1934 р. єпископ Дамаскін отримав (ймовірно, від митрополита Кирила) копії листів патріаршого Міцеблустителя митрополита Петра до свого заступника митрополита Сергія із засудженням дій останнього. Звичайно, це в черговий раз укріпило єпископа Дамаскіна в усвідомленні правильності вибраної ним позиції. В одному з листів того періоду він писав своїм однодумцям: «Извещаю вас, что дедушка Петр предложил митрополиту Сергию распустить незаконный Синод свой, изменить свое поведение и принести покаяние перед Церковью и собратиями. Сдержит ли он это? Конечно, нет. Значит, нам не по пути, не по дороге с ним»¹⁵⁰.

Тепер у єпископа Дамаскіна немає сумнівів відносно «сергіянської церкви»: «Путь митрополита Сергия – путь несомненной апостасии. Отсюда и отщечение благодати у него несомненно» – пише владика 15 квітня 1934 р. архієпископові Серафиму (Самойловичу)¹⁵¹. Для нього зрозуміло, що молитовного спілкування православних з сергіянами вже бути не може. Копію цього листа він пересилає митрополитові Кирилу і взагалі піддає широкому розголосу. На питання слідчого під час допиту 16 серпня 1934 р., хто автор цього листа, митрополит Кирило відверто відповів: «єпископ Дамаскин, мой единомышленник».

У цей же час митрополит Кирило в одному зі своїх листів розмірковує про «обновленческую природу сергианства» й приходить до висновку, що «митрополит Сергий отходит от Православной Церкви». А якщо так, «для православных нет с ним части и жребия» (порівн.: Діян. 8:18–24)¹⁵². Цей лист також поширювався в копіях і був добре відомий в Катакомбній Церкві і в РПЦЗ завдяки катакомбникам, які емігрували під час Другої світової війни.

Але «отщечение благодати» у митрополита Сергія і однодумних з ним єпископів хіба означає, що благодаті спасіння позбавлені тисячі віруючих, які не розуміють, в яку пропасть веде їх митрополит Сергій: «пока они [Сергий та його синод] не отсечены Соборным решением Церкви?»¹⁵³

Єпископ Дамаскін подає це у формі запитання, і митрополит Кирило як би відповідає: «Спасутся ли пребывающие в сергианстве верующие? Мы не можем знать, потому что дело спасения вечного есть дело милости и благодати Божией»¹⁵⁴.

¹⁴⁹ Свідчення священника Михаїла Даниловича Нечитайленка. Запис бесіди від 22 лютого 1998 р., з архіву автора.

¹⁵⁰ Цит. за: Шкаровский М. В. Иосифлянское движение в Киеве в первой половине 1930-х годов: священник Димитрий Шпаковский и епископ Дамаскин (Цедрик). *Труды Київської духовної академії*. 2011. № 14. С. 212.

¹⁵¹ Цит. за: Сикорская Л. Е. Указ. соч. С. 468–469. «Апостасія» (у перекладі з грецької – «відступництво») – богословський термін, що означає буквально «відступництво від Христа, від Церкви». Детальний богословський розгляд діяльності митрополита Сергія з точки зору «апостасії» див. в роботі відомого богослова РПЦЗ протоієрея Бориса Молчанова «Епоха апостасії», написаної і виданої в Харбіні у 1938 р.: Молчанов Борис, протоієр. Эпоха апостасии. *Вера и Жизнь*. 1992. № 1. С. 4–27. Див. також: Шуმიло В. В. Почему необходимо покаяние... С. 44–60.

¹⁵² Цит. за: Сикорская Л. Е. Указ. соч. С. 468.

¹⁵³ Цитований вище лист єпископа Дамаскіна архієпископові Серафиму (Самойловичу).

¹⁵⁴ Цит. за: Сикорская Л. Е. Указ. соч. С. 468.

Незважаючи на тяжкий стан здоров'я, єпископ Дамаскін багато роз'їжджає країною, особливо по Україні, відвідує однодумні приходи і общини. Часто буває в Києві, таємно відвідує Чернігів, Харків, здійснює таємні чернечі постриги¹⁵⁵. Не маючи можливості оселитися в Києві і Чернігові, він селиться в Ніжині на квартирі В. П. Ващенка.

Звичайно, його діяльність не могла залишитися непоміченою органами НКВС. 1 серпня 1934 р. в Ніжині єпископ Дамаскін був заарештований за звинуваченням в організації ІПЦ, його помістили в слідчий ізолятор Чернігова. На допиті владика підтвердив, що не визнає митрополита Сергія «законним предстоятелем Церкви». У 1935 р. він був висланий у Північний край, але і в заслання не припинив своєї активної діяльності з організації Катакомбної Церкви. На прохання архієпископа Серафима (Самойловича) він узяв під свою опіку общини ІПЦ у Вятській єпархії, організував у непрохідних вятських лісах таємний монастир. Збереглися фотографії виритих в землі «схронів», що служили келіями для катакомбних ченців¹⁵⁶. Цей монастир був розкритий чекістами, всі ченці розстріляні.

Найближчим помічником єпископа Дамаскіна в цей період його служіння був священник Ізмаїл Рождественський¹⁵⁷, священносповідник, старший брат відомого катакомбного священника Михаїла Рождественського, який окормляв катакомбну паству в СРСР аж до своєї смерті в Ленінграді у 1988 р.¹⁵⁸ З Чернігова у добровільне заслання приїхав слідом за владикою священник Іоан Смолічев, один з найавторитетніших пастирів Чернігівської єпархії, духовний син владика і його відданий однодумець.

У березні 1936 р. єпископ Дамаскін знову був заарештований і 27 жовтня «трійкою» УНКВС Кировського краю засуджений до 5 років таборів за статтею 58-10.

У цих же 1936–1937 рр. на чернігівське духовенство, що не поминало митрополита Сергія, з новою силою обрушилися гоніння. У липні 1936 р. в Чернігові були заарештовані майже всі істинно-православні священники і розпочато великий судовий процес. Їх звинуватили у «формуванні контрреволюційного церковного угруповання» і спробі навіювання населенню антирадянських поглядів. Головним звинуваченням було: «приналежність до ІПЦ». Уціліли й дожили до початку Другої світової війни лише ті, хто пішов у катакомби¹⁵⁹.

4 листопада 1936 р. єпископ Дамаскін був відправлений до Карлагу, через рік до нього приєднався отець Іоан Смолічев, заарештований 10 жовтня 1937 р.¹⁶⁰ Їм удавалося разом молитися і здійснювати богослужіння, незважаючи на небезпеку розстрілу у випадку, якщо про це стане відомо табірному начальству¹⁶¹.

До єпископа Дамаскіна приходило багато людей, особливо в церковні свята. Фізично хворий, повний інвалід владика Дамаскін навіть у страшних умовах Карагандинського концентраційного табору ніс хрест пастирського служіння. Він

¹⁵⁵ Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентій... С. 21–22; Косик О. В. Указ. соч. С. 180.

¹⁵⁶ Див.: Дамаскин (Цедрик Дмитрий Дмитриевич). *ПСТГУ*. [Електронний ресурс]. URL: <http://213.171.53.29/bin/code.exe>.

¹⁵⁷ Див. про нього: Рождественский Измаил Васильевич. *ПСТГУ*. [Електронний ресурс]. URL: <http://213.171.53.29/bin/code.exe>.

¹⁵⁸ Див.: Шкаровский М. В. Священники Измаил и Михаил Рождественские. *Судьбы иосифлянских пастырей: Иосифлянского движение Русской Православной Церкви в судьбах его участников. Архивные документы*. Санкт-Петербург: Сатисъ – Держава, 2009. С. 283–307.

¹⁵⁹ Шумило В. В. Указ. соч. С. 23–25; Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4–5. С. 67–80; Шумило В. В. Істинно-православна церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко). *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 124–137.

¹⁶⁰ Див.: Смолічев Иван Иванович. *ПСТГУ*. [Електронний ресурс]. URL: <http://213.171.53.29/bin/code.exe>.

¹⁶¹ Косик О. В. Указ. соч. С. 201.

залишався вірний заповітам свого вчителя, митрополита Антонія (Храповицького). Вчення Антонія про співстрадницьку любов владика Дамаскін виконав власним життям: до кінця своїх днів він зміцнював тих, хто сумнівається, утішав страждущих, укріпляв духовно голодних.

У 1937 р. НКВС приступило до рішучого наступу на ІПЦ, почалося фізичне знищення лідерів Істинно-Православної Церкви, – тих, хто не встиг піти в підпілля. 13 серпня вже в таборі був заарештований єпископ Дамаскін; привід – молився на Пасху разом з ув'язненими. Це означало, що єпископ «проводив релігійну ідею среди з/к»¹⁶². Поставили в провину навіть те, що владика, не криючись, благословляв свого духовного сина, священника Іоана Смолічева.

Це був останній арешт владики. 10 вересня 1937 р. «трійкою» НКВС він був засуджений до розстрілу, 15 вересня вирок був приведений у виконання¹⁶³.

Коли в таборі запитували владика, «скільки ви перебуваєте в ув'язненні», він завжди відбувався жартами: «Скільки радянська влада, стільки я в ув'язненні». У цьому жарті була лише частка жарту: якщо скласти докупи всі місяці й роки його тюремних поневірянь, то виявиться, що більшу частину свого життя він провів у в'язницях, засланнях і таборах. Воїстину, радянська влада знищувала кращих представників народу, ім'ям якого вона намірилася побудувати «рай на землі».

У Катакомбній Церкві зберігся переказ, що насправді владика не був розстріляний, а помер за кілька днів до розстрілу: «куля безбожників не торкнулася вірного пастиря Церкви Христової». А було це так: у Сибіру, глибокою осінню, разом з іншими засланнями святитель чекав пором, який повинен був доставити їх до остаточного місця ув'язнення. До їхньої групи приєднали ще одного священника. Він зовсім був роздягнений, в одному лише легкому літньому підряснику і замерзав від холоду. Із словами «у кого две одежды, отдай неимущему», святитель зняв з себе рясу і віддав тому, хто замерзав. Підірване здоров'я владики не витримало холоднечі, і на поромі, який вже плыв по річці, святитель тяжко захворів і незабаром помер¹⁶⁴.

Переказ цей увійшов навіть у літургійне життя Церкви. У службі Собору Новомучеників та Сповідників ХХ ст., складеній в Російській Православній Церкві Закордоном, в тропарі 5-ої пісні канону співається: «Дамаскиново житіе да умилить вся чтущія: како бѣ и на островѣхъ Соловецкихъ, и въ Казахстанѣ и во странѣ Сибирстѣй, восходя къ Голгофѣ своей. Како мразомъ сибирскимъ томимъ, при брезе рѣки неимущему іерею верхнюю рясу свою отдаде. Самъ же въ стужѣ зимнѣй на плоту Богу духъ предаде, единъ отъ тѣхъ, ихъ же міръ недостойнъ бѣ»¹⁶⁵. Знаючи вдачу святителя Дамаскіна, можна припустити, що ця подія – історія з рясою – дійсно сталася в його житті.

Збереглася й інша версія кончини єпископа Дамаскіна, її розповів київський катакомбний священник Андрій Бойчук. Він зумів втекти із заслання і таємно здійснював священницьке служіння, доживши до початку радянсько-німецької війни. Його розстріляли в Білій Церкві у 1941 р. Отець Андрій розповів, що єпископа Дамаскіна «помістили в одну з сибірських в'язниць. Із загальної камери перевели до штрафної камери-одиначки – без вікон, без освітлення. На підлозі цієї камери замерзла вода, стіни покриті помороззю. Очевидно, єпископа Дамаскіна посадили в неї у «покарання». За що? За молитву? За проповідь? За необережне слово проти мучителів? У цьому холоді і морозі, може, навіть, без їжі, протримали єпископа

¹⁶² Там же. С. 202.

¹⁶³ Там же. С. 205.

¹⁶⁴ Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентий и его время... С. 23.

¹⁶⁵ Служба святым Царю Мученику Николаю и всем Новомученикам и Исповедникам Российским. Вильмуассон (Франция): Изд. Храма святых Царя Мученика Николая и всех Новомучеников Российских, 1992. Л. 14.

Дамаскіна, поки він не отримав відмороження ніг третього ступеня і не почалася гангрена. Тяжко уявити без жаху ці страшні дні Гефсиманського томління єпископа Дамаскіна. У тюремному лазареті єпископ Дамаскін помер від загальної гангрені через відмороження ніг»¹⁶⁶. Ця історія дуже схожа на правду. Подібну історію розповідав про себе авторові цієї статті катакомбний єпископ Лазар (Журбенко) в 1991 р., тільки його, ще юнака, посадили в такий же табірний карцер на три доби в 1953 р.

Можливо, єпископ Дамаскін дійсно помер за кілька днів до розстрілу, а в пам'яті людей ці дві події злилися в одну. А можливо, що його, хворого, вмираючого, розстріляли, не діждавшись його кончини.

Як би там не було, але обидва перекази свідчать про те, що в народі зберігалось дуже світле уявлення про єпископа Дамаскіна, яке й породило ці легенди про його дивну кончину.

Своєю смертю єпископ Дамаскін ніби відкрив список розстріляних святителів Істинно-Православної Церкви: 10 жовтня 1937 р. був розстріляний першоієрарх Руської Православної Церкви митрополит Петро Крутицький. 20 листопада розстріляні митрополити Кирило Казанський та Іосиф Петроградський. В останні місяці перед смертю їх помістили до однієї камери, що віруючими було розцінено як символ єдності Катакомбної Церкви. Розстріляні вони були також разом, в один день і в одну хвилину. «Після тисячолітньої історії, Руська Православна Церква виявилася відкинутою до часів до Костянтина Великого – до часів катакомб»¹⁶⁷.

Здавалося, що зло торжествувало – попереду були ще довгі роки радянського безбожжя. Проте отримати духовну перемогу над Церквою, знищити її не вдалося: «Катакомбна, або підпільна Церква, виникла в кінці 20-х років. То один, то інший священник зникав зі свого приходу, поселявся в таємному місці і починав небезпечне життя вигнанця. У скособочених будиночках на міських околицях виникали таємні молельні. Там служили літургії, сповідали, причащали, хрестили, вінчали і навіть висвячували нових священників. Потай, передаючи один одному умовний стук у двері, стікалися туди віруючі з далеких міст і областей. Туди йшли за втіхою, бесідою, за «радістю богослужіння». Туди несли дітей, вели людей похилого віку. Скільки таких осередків таємної віри існувало в країні, ніхто не знає»¹⁶⁸.

Священномученик Дамаскін був прославлений во святих Архієрейським Собором Російської Православної Церкви Закордоном у 1981 р. Майже через двадцять років, у 2000 р. він був причислений до сонму святих на Ювілейному Архієрейському Соборі Московської патріархії¹⁶⁹.

Богословські ідеї єпископа Глухівського та Ніжинського Дамаскіна, що містяться в його численних листах і посланнях до побратимів-архіпастирів, до духовенства і пастви, ще належить зібрати воедино для глибокого і всебічного вивчення та осмислення, але й зараз вже зрозуміло, що святитель Дамаскін був не лише мученик, але й видатний учитель Церкви. Його слово, виголошене з глибини віруючого і люблячого серця, моральна правда, істинність якої він довів своєю мученицькою смертю, завжди укріплюватимуть християн у правдивості та вірності євангельського шляху.

¹⁶⁶ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 95.

¹⁶⁷ Там же. С. 96.

¹⁶⁸ Поповский Марк. Жизнь и житие Войно-Ясенецкого, архиепископа и хирурга. Париж, 1979. С. 355.

¹⁶⁹ Див.: Юбилейный Архиерейский Собор Русской Православной Церкви: Храм Христа Спасителя, 13–16 августа 2000 г. Материалы. Москва: Издательский совет Московского Патриархата, 2001. С. 287. В «Денни ... о соборном прославлении Новомучеников и Исповедников Российских XX века» титул єпископа Дамаскіна помилково вказаний як «єпископ Стародубский». Насправді він був єпископом Глухівським, документи підписував як «Єпископ Глуховский и Нежинский». Див.: ЦГАООУ, Ф. 263. Оп. 1. Спр. 33122. Арк. 120-г.

References

Akty` Svyatejshego Tikhona, Patriarkha Moskovskogo i vseya Rossii, pozdnejshie dokumenty` i perepiska o kanonicheskom preemstve vy`sshej czerkovnoj vlasti. 1917–1943 gg. [Acts of His Holiness Tikhon, Patriarch of Moscow and All Russia, later documents and correspondence on the canonical succession of the supreme church authority. 1917–1943]. (1994). Moscow, Russia.

E.L. [Lopushanskaya E.]. (1971). Episkopy` ispovedniki [Bishops Confessors]. San Francisco, USA.

Kosik, O. (2009). Istinny`j voyn Khrystov: Knyha o sviashchennomuchenye epyskope Damaskyne (Tsedyrke) [The true warrior of Christ: a book about the holy martyr Bishop Damascene (Zedric)]. Moscow, Russia.

Morenets, V. (2017). Chernihivshchyna [Chernihiv region]. *Persha khvyliia*. Kamianets-Podilskiy, Ukraine.

Puczko, V. (2002). Glukhovskij episkop Damaskin [Glukhovsky bishop of Damascus]. *Moskovskij zhurnal – Moscow magazine*, 10.

Tryhub, O. (2009). Rozghrom ukraïnskoi tserkovnoi opozytzii v Rosiiskii pravoslavonii tserkvi (1922–1939 rr.) [The defeat of the Ukrainian church opposition in the Russian Orthodox Church (1922–1939)]. Nikolaev, Ukraine.

Shumilo, V. (2001). Skhiarkhymandrit Lavrentii i eho vremena: ocherk tserkovnoi istorii Chernihovshchiny (1868–1950 hh.) [Schiarchimandrite Lavrenty and his time: an outline of the church history of Chernihiv region (1868–1950)]. Chernigiv, Ukraine

Shumilo, V. (2019). Skhyarkhimandryt Lavrentii (Proskura) – chlen Istinno-Pravoslavnoi Tserkvy na Chernihivshchyni [Shiarchimandrite Lavrentii (Proskura) is a member of the True Orthodox Church in Chernihiv Region]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. 4–5.

Shumilo, V. (2019). Pysmova spadshchyna Istinno-Pravoslavnoi Tserkvy: poetychnyi albom skhyihumeni Sofii Hrynovoi [The Written Heritage of the True Orthodox Church: A Poetic Album of the Abbess Sophia Grinyova]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. 6.

Shumilo, V. (2020). Istinno-Pravoslavna Tserkva na Chernihivshchyni ti ihumen Alipii (Iakovenko) [The True Orthodox Church in Chernihiv Region is the Abbot Alipi (Yakovenko)]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. 1.

Shumilo, V. (2020). Nastoiatel Troitse-Illinskoho monastyria Heorhii (Smelnytskyi) yak odyin iz ideolohiv ips na Chernihivshchyni: za materialamy slidchykh sprav [Abbot of the Trinity-Ilyinsky Monastery George (Smelnytsky) as one of the ideologues of the TOC in the Chernihiv region: according to the materials of investigative cases]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. 2.

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (просп. Миру, 13, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Vitaliy V. – Editor-in-Chief of the scientific journal «The Chernihivian Athens», academic secretary of the Lazar Baranovych Research Institute of Religion's History, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (13 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: veraizhzn@gmail.com

DAMASCENE (TSEDRIK), BISHOP OF HLUKHIV AND NIZHYN; ONE OF THE MAIN IDEOLOGUES OF THE TRUE ORTHODOX CHURCH IN UKRAINE

The aim of this article is to recount the biography of one of the well-known and authoritative activists in the Church in the Chernihiv region from the 1920–1930's, Bishop Damascene (Tsedrik), who was one of the ideologues and founders of the True Orthodox (also known as the Catacomb) Church in Ukraine, and specifically in the Chernihiv region.

The research methods used were chosen in relation to the aim and are based on the principle of historicity. The methods of historiographical analysis and synthesis were used, as well as methods dealing with the problem of chronology and of retrospection, and comparative methodology. The **originality** of the work lies in the fact that for the first time the life of Bishop Damascene is examined not only as that of a minister in the Church and a martyr for his faith that lived in the period of repression of the Orthodox Church in the USSR, but also as that of one of the main ideologues and founders of the Catacomb Church. The development of Bishop Damascene's understanding of the world around him, which lead him to the conclusion that compromise between the Orthodox Church and the soviet government in matters of faith was impossible, and the conviction that the only way to preserve the inner freedom of the Church in the conditions of the USSR's destruction of the freedom of religion was to function outside the law, in "the catacombs" is fully examined.

Conclusions. Ideologically Bishop Damascene was similar to other outstanding hierarchs of the XX century: Metropolitan Anthony (Khrapovitsky), Kirill (Smirnov), Peter (Polyansky), Archbishops Anthony (Abashidze), Andrew (Ukhtomsky), Pachomius (Kedrov), and others. He worked hard to defend the Orthodox Church against the "renovationists", specifically in the Chernihiv diocese. He was one of the first Orthodox hierarchs to condemn the politics of Metropolitan Sergius (Stragorodsky), which subjugated the Church to the atheist soviet government. Bishop Damascene was the one who managed to contact the locum tenens of the Patriarchal seat, Metropolitan Peer (Polyansky), who was in exile at the time, to find out what he thought of "sergianism". Together with Metropolitan Kirill (Smirnov) he laid down the foundation of the ideology of the Catacomb Church in the USSR.

Key words: Metropolitan Peter (Polyansky), Metropolitan Kirill (Smirnov), Metropolitan Sergius (Stragorodsky), Archbishop Pachomius (Kedrov), Bishop Damascene (Tsedrik), Higoumen Lavrent (Proskura), the True Orthodox Church, the Catacomb Church, sergianism, hesychasm, the Chernihiv diocese, the Chernihiv region.

Дата подання: 20 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло В. Єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскін (Цедрик) як один із головних ідеологів ІПЦ в Україні. *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 28–60. DOI: 10.5281/zenodo.3949775.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2020). Єпископ Hlukhivskiyi ta Nizhynskiyi Damaskin (Tsedryk) yak odyn z holovnykh ideolohiv IPTs v Ukraini [Damascene (Tsedrik), Bishop of Hlukhiv and Nizhyn; one of the main ideologues of the True Orthodox Church in Ukraine]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 28–60. DOI: 10.5281/zenodo.3949775.